МАЛА ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА: Ч. 4

МИРОСЛАВ ПРОКОП

УКРАЇНА
І УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА МОСКВИ

МЮНХЕН 1956
ВИДАВНИЦТВО «СУЧАСНА УКРАЇНА»

Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції

http://diasporiana.org.ua

МАЛА ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА: Ч. 4

МИРОСЛАВ ПРОКОП

УКРАЇНА
І УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА МОСКВИ

Частина І
Період підготови до другої світової війни

МЮНХЕН 1956
ВИДАВНИЦТВО «СУЧАСНА УКРАЇНА»

УКРАЇНА І УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА МОСКВИ

Частина І

Всі права передруку застережені.
Copyright 1956 by "Sucasna Ukrajina", Munich, Germany.

Druck: „BIBLOS", München, Heß-Straße 50-52

ПЕРЕДМОВА

Праця, що її предкладаю читачеві, постала в результаті моїх дослідів над ситуацією України під час другої світової війни. Це питання досі було вивчене українськими і чужинецькими авторами дуже мало. Ще менше дослідів проведено над політикою Москви щодо України в той же час.

Займаючись саме цим питанням, я побачив, що важко висвітлити політику Москви супроти України в період другої світової війни без того, щоб показати головні тенденції цієї політики в передвоєнний час. Також великий здвиг українських визвольних сил під час другої світової війни, активна визвольна боротьба, небажання червоноармійців українського походження боротися за комунізм і російську імперію, врешті, поступки, які Москва робила в той час Україні, — все це стає ясним щойно на тлі того спротиву, що його ставив український народ Москві за передвоєнних років. Спротив цей і страх за Україну примусив Москву вести довгу, майже дев'ятирічну безоглядну війну проти українського народу, заки ще пролунали перші постріли на німецько-совєтському фронті 22 червня 1941 року.

Ця праця є подумана як перша частина ширшої студії про Україну і українську політику Москви від початку 30-их років до наших днів. Тоді як ця частина обіймає передвоєнні роки, друга буде присвячена періодові війни між СССР та Німеччиною, а третя — повоєнним рокам.

При цій нагоді я вважаю моїм обов'язком подякувати за прочитання частин тексту цієї праці і за поради та суґестії пп. Ю. Лавриненкові-Дивничеві, М. Лебедеві, проф. Л. Шанковському та інж. Б. Чайківському. Я дякую також бібліотекам, які уможливили

мені доступ до використаних у цій праці джерел, а саме: Публічній бібліотеці в Нью-Йорку, Бібліотеці Колюмбійського університету в Нью-Йорку, бібліотеці УВАН у Нью-Йорку (зокрема проф. В. Міяковському) і бібліотеці «Свободи» в Джерзі Сіті. Моя подяка належить також редакторові «Сучасної України», В. П. Стахову за всі труди, зв'язані з оформленням і виданням цієї книги.

М. П.

I. ВСТУП

Нашу добу, безперечно, найбільше характеризує могутнє прагнення народів усього світу до національної свободи і соціяльної справедливости. Живемо в час, коли з небуття піднімаються невідомі досі ширшому загалові народи Азії і Африки, домагаючись права на незалежність. В останні десять років деякі з них стали самостійними націями і сьогодні грають видатну ролю серед вільних народів світу. На наших очах зникає вироблена впродовж довгих сторіч система взаємин між деякими західньоевропейськими великодержавами і підпорядкованими їм народами. Після упадку в нашому столітті турецької, австро-угорської, німецької та японської імперій до властивих пропорцій тепер сходить також Франція і Англія. Ця остання перейшла до складної структури т. зв. спільноти британських народів, відмовившись навіть від самої назви імперії. Але ця структура зберігає своє існування передусім в результаті того, що в головних її складових частинах провідна політична і культурна верства є англомовна, як от у Канаді, Австралії чи Новій Зеляндії. В тих же частинах колишньої англійської імперії, де такої провідної верстви англійцям створити не вдалось, де культура метрополії не перемогла культури підбитої країни, іде постійний процес усамостійнення народів, що сьогодні завершився в цілості або майже в цілості, як от у Бірмі або в Індії. Отже переживаємо процес повної, дезінтеґрації імперій, що проіснували кілька сторіч і створили у світі специфічний політичний лад.

Цей процес визволення підбитих народів і наладнання нових взаємин між ними і їхніми колишніми поневолювачами гальмує в себе тільки одна великодержава давнього колоніяльного типу: Росія. Під маскою т. зв. союзу нібито вільних совєтських республік вона не тільки продовжує існувати в час, коли її дав-

ніші великодержавні партнери дезінтеґруються або взагалі вже не існують, а навіть значно поширила свої колоніяльні володіння. Що більше, Росія, яка колись, у пам'ятних «священних союзах» і в «сердечних альянсах» була головною підпорою і жандармом завмираючого тепер міжнародного ладу, веде сьогодні перед у поході за знищення своїх колишніх партнерів. Хоч у цьому поході вона покликається на великі гасла свободи і хоч вона прискорює таким чином процес ліквідації західньоевропейського колоніялізму, проте сама вона далі зостається колоніяльною імперією драстичного типу.

Яким умовам завдячує сучасна совєтська російська імперія цю свою вийняткову позицію? Вона завдячує її передусім помилкам і слабостям її західніх противників. Поперше, не всі вони зуміли відразу наладнати взаємини з колоніяльними народами і тим часто кидали і кидають їх в обійми Москви. Подруге, що багато важливіше: в час, коли Москва вміло використовує всі слабості Заходу, зокрема в питанні колоніялізму, Захід ніколи не поінтересувався серйозно тим, що творить найслабше місце сучасної, як і попередньої російської імперії, тобто — поневоленими нею народами. Захід не вмів і не вміє обернути зброї Москви проти неї самої.

Врешті, дотеперішнє існування російської тоталітарної імперії комуністичного типу є, безперечно, зумовлене самою політикою Москви супроти поневолених нею народів. В цій політиці чергується безоглядний терор з психологічною війною за приєднання мас поневолених народів. Вся ця акція московської метрополії спрямована на одну виразну мету: довести до повної духово-культурної і національної уніфікації імперії. Москва розуміє, що в добу росту національної ідеї, в добу, коли свободи прагнуть навіть найвідсталіші народи, втримати існування багатонаціональної імперії можна тільки залізним обручем терору і ступневим нищенням всякої національної окремішности. Однак, поскільки розвинених неросійських народів самим терором приборкати не можна, на службу єдности імперії притягаються широкі засоби психологічної війни, обману та інфільтрації. Мета цих останніх засобів така: перетворити провідні верстви поневолених народів на знаряддя, а то й на спільників у правлінні імперією і в дальших колоніяльних підбоях. Без досягнення цієї мети існування багатонаціональної імперії в нашу добу немислиме.

Свідомість ваги національного питання для збереження імперії існувала в большевиків завжди. Це було природним, поскільки розвал царату спричинив глибокі щілини в дотогочасній імперіяльній єдності. Втримати єдність імперії, тобто загальмувати процес визвольних національно-демократичних революцій неросійських народів, можна було тільки засобами збройного насильства і вмілої психологічної війни за маси цих народів. Але навіть тоді, коли це вдалося зробити, коли відродилась нова імперія під назвою СССР, Москва не припинила боротьби проти відосередніх тенденцій у колоніях, які, порядком психологічної війни за маси, дістали високий титул окремих «соціялістичних республік». І Москва відновила терор, коли неросійські народи спробували перетворити формальну незалежність своїх республік на справжню державну самостійність. Боротьба ця триває до сьогодні.

Труднощі, що їх зустріла Москва в побудові нової імперії, найбільше наочні на прикладі України. Серед неросійських народів царської імперії українці найдовше ставили спротив наступові з півночі. Коли впала Українська Народна Республіка і припинилась ведена після цього повстанська боротьба, український народ почав боротьбу за те, щоб формальній державності Української ССР надати українського змісту. У відносно ліберальних умовах 20-их років почався новий зріст нації, позбавленої справжньої незалежности. Прямування цього зросту було виразне — звільнити себе від опіки московської метрополії. Ця тенденція стала провідною в усіх ділянках громадського і політичного життя тодішньої України. Вона виявилася в літературі, в мистецтві, в науці, в економіці. Нею захоплювалась молодь і старша ґенерація, її, на практиці, визнавали українці всіх політичних переконань.

Це не без підстави злякало Москву. Прагненням українського народу до справжньої незалежности були загрожені не тільки її далекосяжні пляни підбою зовнішнього світу, а і само існування імперії, поскільки український приклад впливав заохотливо на інші не-

російські народи. Крім того, така українська тенденція йшла виразно всупереч прийнятим Москвою в другій половині 20-их років плянам господарської перебудови і повної державно-політичної та партійної централізації. Врешті, такі визвольні прагнення українського народу ставали зокрема небезпечні на початку тридцятих років, коли на Заході почали наростати сили, які погрожували війною проти Москви та її комунізму.

В таких умовах Москва підготовила на початку тридцятих років генеральний наступ на Україну з метою зламати український спротив під усіма поглядами. Плян був далекосяжний: він включав ґеноцид мільйонових народних мас України голодом і тотальне знищення тодішньої української провідної верстви. Справа була в тому, що на ту провідну верству, яка в двадцятих роках виростала і діяла в Україні, Москва не тільки не могла розраховувати як на послушне знаряддя при здійсненні своїх широких плянів, а навпаки, мусіла розглядати її як поважну загрозу для єдности імперії. Цей стан ставав зокрема небезпечним в обличчі можливих міжнародних конфліктів, при наступі яких існуючій імперіяльній єдності грозив повний провал. Отже це був страх за Україну, страх за те, як вона поведеться в умовах війни. Тому Москва вирішила масовим терором послабити біологічну силу українського народу і залякати тих, що не мали бути знищені фізично. Водночас Москва поклала створити замість наявної і наростаючої провідної української верстви іншу, їй віддану чи, радше, підпорядковану. Зробити це можна було тільки фізичним знищенням того, що в Україні існувало.

Цей великий плян масового розгрому був здійснений в тридцятих роках, в умовах володіння в Україні двох, по черзі присланих з цією метою з Москви членів політбюра: П. П. Постишева і Н. С. Хрущова.

Але період їхнього володіння на Україні — це не тільки час фізичного нищення. Це також широко задумана спроба побудувати взаємини між Україною і Росією на давніх принципах підлеглости провінції метрополії. Такий статус України в російській імперії був зліквідований визвольною революцією українського народу в 1917 р. і фактом постання самостійної Української Народної Республіки. Відразу накинути

його Україні знову Москва в двадцятих роках не зважилась, а всі її тодішні спроби це робити були енергійно демасковані тодішніми провідними діячами України як намагання реставрувати російську імперію в комуністичних формах (виступи О. Шумського, М. Хвильового, М. Волобуєва, М. Скрипника). Щойно усунувши діячів цього типу, можна було сміло виступити з новою концепцією. В другій половині тридцятих років Україну, її історію, культуру, науку і літературу, проголошують складовим і невідривним елементом Росії. Переяславський договір, що до того часу вважався союзом українських февдалів з російськими, проголошується меншим злом, а в дальшому — доказом найбільшої державної мудрости керівників української держави. Українська молодь виховується в російській мові і в імперсько-російському дусі і має стати оборонцями державно-політичної і духово-культурної єдности імперії. Вигадується поняття «совєтського народу», якому об'єктивно нічого не відповідало. Відновлена колоніяльна імперія прикривається маскою «комунізму» і «союзу соціялістичних республік», але своїх традицій ця імперія шукає менше в Маркса, а більше в Петра І, Катерини ІІ, Мініна, Пожарського, Кутузова і Суворова. Україна, невідривна частина цієї імперії, фізично покорена і духово зламана, мала бути готовою захищати Москву в найближчій війні.

Такий був балянс володіння в Україні Постишева і Хрущова в період підготови Кремля до другої світової війни.

В той же час Москва ставила собі ще одно завдання. Їй ішлося про знищення українського спротиву не тільки в УССР, а і на тих українських землях, куди її влада тоді ще не сягала. Москва знала, що боротьбою проти неї були перейняті не тільки народні маси УССР, а і Західньої України, Карпатської України, Буковини і Басарабії. Не зважаючи на широкі заходи, Москві не вдалося розбудувати на цих українських землях власної аґентури. Навпаки, ці землі дуже скоро стали тереном виразних протибольшевицьких і протиросійських акцій. Тому, коли в 1938 році відродилась Карпатська Україна, Москва розгорнула довкруги цієї невеликої, але вільної області української землі складну гру інтриґ і немало спричинилась до

того, що відроджена там українська воля була скоро здушена мадярами. Крім того, в результаті широко закроєної міжнародної конспірації, що довела до вибуху другої світової війни, Москва дістала в свої руки Західню Україну, яку вона, як і царат, вважала поважною загрозою для свого панування на центральних і східніх українських землях. Відтак Москва опанувала Буковину і Басарабію.

При всіх цих загарбницьких актах Москва дуже зручно вжила українського арґументу, використавши вікові прагнення українського народу до соборности. Під гаслом визволення українців з польського ярма Москва займала Західню Україну. Під гаслом соборности, тобто об'єднання західніх українських областей з УССР, вона провела посередню інкорпорацію цих частин України до СССР. Національно-українським характером Буковини і Басарабії Москва виправдала захоплення також і цих окраїв української землі. Але як тільки Росія опанувала західні українські області, вона відразу розгорнула в них такий самий терор, як і в УССР. Правда, в західніх областях її зустрів організований український визвольний рух, і вона не могла його зламати так легко. Крім того, незабаром виникла війна з Німеччиною не дала Москві змоги розгорнути засоби терору ширше. Загроза війни примусила большевиків до обережнішої тактики не тільки в західніх областях, а і в усій Україні. Крім батога, з'явився також цукерок, тобто обіцянки поступок і переконування, що при наявному, незмінно неґативному ставленні Заходу до питання державної незалежности України одиноким виходом для українського народу є розраховувати на Москву і йти з нею. Засоби психологічної війни Москви за Україну в передвоєнний період були не менше продуманими і пляновими, ніж засоби фізичного терору.

В таких широких маштабах оберталась політика Москви супроти України в період підготови до другої світової війни і такі далекосяжні були цілі цієї політики.

II. БОЛЬШЕВИЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА І УКРАЇНА

Засади національної політики РСДРП та РКП і українська дійсність

Перше ніж говорити про українську політику Москви в період підготови до другої світової війни, треба зупинитися над головними елементами і розвитком большевицької національної політики взагалі і щодо України зокрема.

Довший час большевики ставилися до національного питання в царській Росії як до питання меншої ваги. Вони вважали, що національне питання роздрібнює об'єднані революційні сили в боротьбі з царатом. Прийнявши на своєму другому з'їзді в 1903 році загальну постанову про право на самовизначення всіх народів російської імперії, Російська Соціял-Демократична Робітнича Партія (РСДРП) водночас постійно протиставлялась тенденціям відокремлення і самостійного існування соціял-демократичних партій неросійських народів імперії. Нарада ЦК РСДРП в лютому 1912 року засудила «шкідливість відокремлености національних соціял-демократичних організацій для пролетарської справи» і закликала до «найрішучішої відсічі войовничому націоналізмові реакції» і до «злиття соціял-демократичних робітників на місцях в єдині організації РСДРП».[1])

Отже, деклярируючи нібито право народів на волю, большевики водночас не дозволяли навіть ідейно споріднених з ними організаціям неросійських народів існувати окремо, тобто без безпосереднього підпорядкування російській верхівці. Такий большевицький курс точно співпадав з мисленням майже всієї тодіш-

[1]) «ВКПб врезолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. І. 1941, стор. 21, 191.

ньої т. зв. прогресивної російської інтеліґенції, яка зокрема напередодні війни бачила у визвольних рухах неросійських народів загрозу неминучого розвалу російської імперії. Тому й скочувалася вона в бік великодержавного російського шовінізму.[2])

Але такий об'єднаний російський великодержавний фронт не міг закрити факту існування і зростання сили неросійських народів імперії. Зокрема в обличчі надходячої війни тяжко було це питання далі легковажити. Між російськими і неросійськими політичними колами імперії розкривалася щораз глибша прірва, і пробувати її засипати можна було тільки відважними рішеннями всіх тих, хто думав про збереження імперії.

З усіх тодішніх російських політичних сил на такі відважні рішення здобулись тільки большевики, і це принесло їм перемогу в час революції. В серпні 1913 року, на т. зв. літній нараді ЦК РСДРП, засуджено «чорносотенний великоруський націоналізм» і задекларовано підтримку права неросійських народів на «самовизначення, тобто відокремлення і утворення самостійної держави». Однак разом з цим у тих самих резолюціях згаданої наради сказано, що: «Питання про право націй на самовизначення ... не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. Це останнє питання с-д партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно ...»[3])

В цей спосіб большевики, з одного боку, відмежовували себе від панівної хвилі російської імперіялістичної реакції і ніби створювали передумови для приєднання до себе мас неросійських народів. З другого боку, виявляли своє справжнє обличчя, коли резервували собі, як типово російській партії, право рішати про те, чи якомусь неросійському народові належиться самостійність, чи ні. Не зважаючи на такий грубо шитий підступ, ця подвійна гра дала большевикам великі успіхи, і то навіть серед численних тодішніх українських діячів.

[2]) С. Петлюра: «Из русской печати», журнал «Украинская Жизнь», ч. 3, Москва, березень 1913, стор. 74.

[3]) «ВКПб в резолюціях ...», т. І. стор. 201-202.

Архітектом такої тактики був, всупереч іншим поглядам, В. І. Ленін. Як органічний великодержавник-централіст він послідовно змагав до поневолення неросійських народів, а на поступки ішов тільки тоді, коли був до цього змушений. Така його політика видна зокрема на прикладі України. Маючи на оці єдність імперії, він навіть своїм противникам з Тимчасового Правительства радив: «Поступіться українцям ... силою українців не вдержиш, а тільки озлобиш»[4]) Висилаючи Центральній Раді відомий ультиматум з 17 грудня 1917 року, Ленін водночас декларував своє «визнання» Української Народної Республіки, оправдано побоюючись, що ультиматум цей підніме маси України проти Москви. Побачивши піднесення української національної стихії при кінці 1919 року, Ленін примушував свою партію каятись за помилки в українському питанні і заявляти, що «РКП стоїть на точці зору визнання самостійности УССР».[5])

Але кінцева мета всіх цих заходів, цих наступів і відступів, була завжди одна: за всяку ціну зберегти єдність імперії. Тому нема нічого дивного, що в умовах такої національної політики «самоозначування народів» Сталін не міг цинічно признатися в 1917 році, що «ми сміємося кожний раз, коли нам говорять про неминучий розвал Росії у зв'язку з проведенням в життя ідеї права націй на самоозначення».[6])

Якщо йдеться про Україну, то були зокрема дві причини, які наказували Ленінові обережну і подвійну гру.

Поперше, це був спротив українського народу, що його він ставив большевицькій аґресії, і виразно протиімперські настрої українських мас, що маніфестували в березні 1917 року на вулицях Петрограду і Києва. Як відомо, ці маніфестації дуже заскочили всіх росіян.

Подруге, це була слабість большевицьких впливів в Україні. За прийняття грудневого ультиматуму Ради

[4]) В. И. Ленин: «Статьи и речи об Украине», 1936, стор. 272.

[5]) «ВКПб в резолюціях ...», ч. І., стор. 299.

[6]) Й. В. Сталин: «Сочинения», Москва, 1947, т. 4, стор. 4.

Народних Комісарів Центральній Раді голосувало на 2 500 делеґатів тодішнього Всеукраїнського з'їзду робітничих, селянських солдатських рад тільки два делеґати.[7]) Не менше жалюгідно виглядали большевицькі сили в Україні, коли міряти їх участю українців в РПК(б). (Це була нова назва РСДРП, прийнята партією на сьомому з'їзді в 1918 році. Вона продержалась до грудня 1925 року, коли прийнято назву ВКП(б), яку в жовтні 1952 року змінено на КПСС). В 1918 році українці становили тільки 3,2% всього членського складу.[8]) У вимовній меншості були українські комуністи також у КП(б)У, отже в нібито «українській» партії. Приблизно по п'яти роках існування партія ця мала українців, згідно з переписом 1 квітня 1922 р., всього 11 920 або 23,3% загалу членства. В той самий час росіян було в КП(б)У 27 490 або 53,6% євреїв — 6 981 або 13,6%, поляків — 1 241 або 2,4%. Все це мало місце тоді, коли українське населення в Україні становило понад 80%. Ще вимовніші цифри цього перепису, коли взяти під увагу розмовну мову. Отже як свою розмовну мову подало тоді мову російську 79,4% членів КП(б)У, а українську — тільки 11,3%.[9])

В такій дійсності завдання нових правителів російської імперії не були в Україні легкі. А втім удержання України і інших неросійських країн вони вважали конечним для Росії і для розгортання большевицької революції. Поперше, як писав Сталін у «Правді» від 10 жовтня 1920 року, «Центральна Росія, цей світовий центр революції, не може довго вдержатись без помочі окраїн, що дають багато сирівців, палива, харчових продуктів...»

[7]) Павло Христюк: «Замітки і матеріяли до української революції 1917-20 рр.», Відень 1921, т. II, стор.74.

[8]) Всесоюзная Коммунистическая Партия(б). «Социальный и национальный состав ВКП(б). Итоги всесоюзной партийной переписи 1927 г.», Москва 1928, стор. 158.

[9]) Коммунистическая Партия большевиков Украины. «Итоги партпереписи 1922 года на Украине». Издание ЦК КПбУ, Харьков, 1922 стор. VIII і XII. Крім того, пор. основоположну для цих питань працю Юрія Лавриненка п. н. „Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward the Ukraine", Research Program on the USSR, New York, 1953, 454 pp.

Це твердження Сталіна стосувалося зокрема України, про яку вистачить сказати, що вона до першої світової війни займала перше місце в світі в експорті пшениці і ячменю, а її участь в експорті цих культур з Росії в 1909-1913 рр. становила 98%! При цьому треба зазначити, що вивіз хліба з України відбувався коштом недоживлювання української людности. Не інакше було з іншими природними багатствами України. В 1913 році Україна продукувала кам'яного вугілля 25,3 млн тонн, а Росія без України — 3,8 млн тонн. В тому ж році Україна видобула залізної руди 7 млн тонн, а Росія без України — 2,2 млн тонн.[10])

Подруге, Україна була для большевиків чимсь більшим, ніж тільки сирівцевою базою. Про це писав той же Сталін в «Известиях» від 14 березня 1918 року: «В Україні зав'язується тепер основний вузол міжнародної сучасности — вузол робітничої революції, початої в Росії, і імперіялістичної контрреволюції, яка йде з Заходу». Це міжнародне значення України було відтак дуже часто підкреслюване большевиками. Це було зокрема зроблено кілька років пізніше, на п'ятому конґресі комінтерну в 1924 році, в постановах якого сказано, м. ін., що «українське питання є одним з найважливіших національних питань середньої Европи, вирішення якого диктується інтересами пролетарської революції як в Польщі, Румунії і Чехо-Словаччині, так і в усіх сусідніх країнах».[11])

Отже загальноімперське і міжнародне значення української проблеми казало большевикам бути дуже обережними в її трактуванні. Ця обережність і плинність слідна в усіх етапах політики большевицької Москви щодо України. Крім того, обережність ця випливала з факту, що Москва заволоділа Україною щойно в результаті довгої війни і що навіть по її закінченні український народ продовжував визвольну боротьбу.

[10]) Д-р Володимир Кубійович: «Географія українських і сумежних земель», «Укр. Видавництво», Краків-Львів, 1943, стор. 399, 457, 467, 502.

[11]) Е. Ф. Гирчак: «На два фронта в борьбе с национализмом», Госиздат, Москва-Ленинград, 1930, стор. 193.

Антикомуністичні і антимосковські сили України в 1920-их роках

Український спротив, зламаний тільки засобами збройної аґресії і демагогічної пропаґанди, і небезпека його відродження створили для Москви конечність у пореволюційний період опанувати українську стихію зсередини. Цьому мали служити зокрема українізація і економічні полегші в період НЕП-у.

Але дуже скоро показалося, що большевицькі поступки принесли інші результати, ніж те, чого сподівалась для себе Москва. Компроміс, на який вона пішла в Україні, створив підстави для розбудови сил, що були їй наскрізь ворожі.

Правда, ворожі для большевизму сили закріпилися в 20-их роках в усім СССР. Вони були результатом тодішньої економічної політики і могли розвиватися в умовах щораз сильнішої партійної боротьби у верхівці ВКП(б). Щоб зарадити цьому, Сталін уже на XV з'їзді ВКП(б) в 1927 році проголосив, що «період „мирного співжиття" відходить у минуле, відступаючи місце періодові імперіялістичних наскоків і підготови інтервенції проти СССР».[12]) Така оцінка міжнародного становища давала Сталінові, з одного боку, можливість для посиленої боротьби в самій партії під гаслом збереження її єдности, а, з другого, створювала конечність ліквідації ворожих большевизмові елементів суспільства порядком плянової колективізації і індустріялізації.

Такі явища загально імперського порядку в СССР мали однак інший характер в Україні. НЕП створив також в Україні підстави для росту суспільних прошарків, ворожих большевизмові. Але передовою ворожою Москві силою, що в той час росла в Україні, була сила українського національного відродження. Вона з природи речі мусіла звернутися проти централістичних сил півночі, що гальмували її ріст. Крім того, окремі компоненти цього українського відродження були різні і часто себе також поборювали. Але, як показав дальший розвиток, їх всіх об'єднувала одна провідна ідея української державної незалежности. До неї вони змагали чи то через наповнення існуючих форм УССР українським змістом, чи то через пряму боротьбу проти існуючого режиму за віднову Української Народної Республіки.

Отже в народному фронті боротьби опинились насамперед ті, які боролися проти большевиків в 1917-их роках і які тепер використовували легші умови для того, щоб опанувати важливі сектори громадського, культурного і економічного життя. Вони, разом з деякими поворотцями з-за кордону, займали місця у Всеукраїнській Академії Наук, вони постачали кадри для організації і розбудови УАПЦ, шкільництва, кооперації тощо. Звичайно, ці вартості, як побачимо нижче, творили далеко не вони самі. Крім того, деякі з тих елементів брали також участь у таких антибольшевицьких конспіративних середовищах, як Братство Української Державности, Спілка Української Молоді, а зокрема Спілка Визволення України. Дві останні проіснували аж до 1929 року. Хоч не були це організації в нормальному розумінні слова, тобто з реєстрованим членством, проте їх сила полягала у факті, що вони висували ідею повної державної незалежности, якою тоді жили ворожі большевикам українські маси.[13])

Тим не менше це були сили, що не мали перед собою майбутнього. Поперше, вони були безоглядно знищені большевиками. Подруге, їхня концепція відбудови державної незалежности України і форми боротьби за неї втрачали щораз більше атрактивність на користь тих концепцій української державности, які з початком 20-их років почали перемагати в УССР.

Це був результат об'єктивного історичного розвитку в недавньому минулому і тенденцій, що виявились в УССР в 20-их роках. Детальне вияснення цього процесу вимагало б окремого, дуже широкого розгляду. Оскільки він не належить у рамки цієї студії, я обмежусь тільки до найважливіших стверджень.

Перш за все не можна забувати, що однією з найважливіших причин упадку Української Народної Республіки був факт, що вона не знайшла відповідної підтримки на Заході, що, навпаки, тодішній Захід по-

[12]) Й. Сталін: «Політичний звіт Центрального Комітету XV з'їздові ВКП(б)». Партиздат ЦК ВКП(б), 1936 ст. 14

[13]) Спілка Визволення України, збірник I, Мюнхен 1953, ст. 58.

ставився вороже до ідеї самостійної України. Спочатку він підтримував концепцію відбудови російської імперії, ставив на Денікіна і вимагав, щоб українці включили себе в таку концепцію. Тим часом карта Денікіна, тобто його російської імперії і його соціяльних порядків, була бита в очах мас, і кожний, хто з ним в'язався, був в очах цих мас скомпромітований. Відтак Захід махнув рукою на те, що діється на просторах колишньої царської імперії, і почав будувати санітарні кордони навколо СССР, спокійно придивляючись, як — за словами Черчіла — «Схід Европи вариться у власному сосі».

Така постава Заходу не могла остатися без впливу на українські народні маси. Вони почали щораз більше втрачати віру в те, що з Заходу може прийти допомога для відбудови справді незалежної української держави і для успішної боротьби проти большевиків. Таке переконання в них закріпилося по останньому західньому експерименті в 1920 році, коли речником Заходу виступила Польща. В тодішньому поході на Правобережжя був продемонстрований українському народові такий тип «допомоги» Заходу, що він мусів насторожувати кожного українського патріота. Польща визнавала за українським народом право до тих східніх земель України, що були колись окуповані історичною Польщею, але за ціну відмови від Західньої України. В цей спосіб на карті Европи мав би появитися якийсь кадовбово-сателітний твір, ампутований на сході і на заході, що мав би творити українську державу. Крім того, в цьому державному творі справжніми господарями мали б бути польські протектори, за якими забезпечувалось навіть втручання в побудову соціяльно-економічного ладу в українській державі (забезпечення прав польських поміщиків на Правобережжі). До цього треба ще згадати поведінку польських окупаційних військ на здобутих українських теренах, до речі, здобутих при вирішальній участі української зброї і української крови. Очевидно, що якщо б в той час урядові УНР вдалося тривало вдержатись принаймні на такій території, то і це був би безперечний український здобуток. Але об'єктивно шанс для цього в тодішній дійсності не було.

Коли цей останній в той період західній експеримент закінчився політичною і військовою поразкою, надії на відбудову української незалежности при допомозі Заходу зазнали в очах українського народу ще більшого удару. Коли до того почала стабілізуватися ще міжнародна ситуація, всі надії на нову інтервенцію з Заходу ставали щораз ілюзорнішими, а український народ був змушений вести боротьбу за справжню державну незалежність власними силами, в рамках важкої большевицької дійсности, не орієнтуючись ні на Захід, ні на Москву. Тому, коли провідні діячі СВУ розраховували на скору війну і під її кутом плянували свої дії, їхній заклик до народу мусів меншати, а самі вони зісковзувались на позиції «внутрішніх еміґрантів», не зважаючи на свій гарячий патріотизм і бажання найкраще служити українській справі.

На такому ґрунті щораз більше приходили до голосу ті елементи, які ставили своїм завданням перетворити в справжню українську державу накинену йому форму УССР. Форма ця тільки з конечности визнавалась Москвою. Москві не можливо було приборкати прагнення українського народу до власної держави, і тому вона мусіла піти на такий компроміс. Але, як частинно уже згадано вище, компроміс цей визначався двома різними цілями партнерів: імперіяльного російського і національно-українського. Для Москви це був тимчасовий компроміс, який одного дня мав довести до повної уніфікації імперії. Для українців це був компроміс, що мав довести до повного відродження незалежної української держави, дарма що держава ця мала бути пов'язана «союзом» з іншими «соціялістичними» державами. Але без повної державної незалежности України українська сторона такого союзу не мислила.

На яких засновках був цей примусовий компроміс будований в оцінці української сторони?

Поперше, це був інтернаціоналістичний характер комуністичної доктрини. Він нібито мав ґарантувати побудову нових взаємин між народами, спертих на принципі державної незалежности. Для української сторони він звучав як вільний «союз держав», і вона, як побачимо нижче, послідовно його в 20-их роках боронила. Для українсько-російських взаємин така концепція була повним запереченням Переяславського договору. Цей

договір Україна практично скасувала актом 22 січня 1918 року. Як згадано вище, Москва формально не відважувалась цього акту заперечувати, навпаки, в 1919 році вона стверджувала, що «стоїть на точці зору самостійности України».

Коли взяти до уваги справжній характер історичного російського імперіялізму, його цілі і практики, то надії української сторони на те, що московські декларації ґарантують українську незалежність, були зовсім не оправдані. «Малахіянством» було теж сподівання на «світову революцію», в якій, мовляв, знайдуть своє задоволення державні прагнення також українського народу. Під ударами московського терору в 30-их роках сподівання ці падали в масові могили разом з їхніми визнавцями. Однак тут важливо ствердити той факт, що і в цій концепції українська сторона змагала до побудови своїх взаємин з північчю на базі повної державної незалежности. Бо від січня 1918 року ніхто з українців ні на що менше, як на самостійність України, не йшов.

Подруге, тут ішлося про наповнення УССР українським змістом. Це мала бути розбудова українських національно-політичних, соціяльно-економічних і культурних цінностей в рамках накиненої державної форми. Тут ішлося про українізацію, тобто дерусифікацію міст, зокрема українського робітництва, про розбудову і перевагу української національної культури, про переміну соціяльної структури української нації, розвиток якої був гальмований колоніяльною політикою царату, про побудову сильної селянської верстви тощо.

Отже це була спроба надати українській визвольній ідеї нового політичного і соціяльного змісту. В її основі мали, з одного боку, лежати всі позитивні здобутки української національної і соціяльної революції, на які спромігся український народ в 1917-их роках під прапором Української Народної Республіки і з яких ограбувала його імперіялістична Москва і комуністична диктатура. З другого боку, це була спроба не допустити по упадку УНР до накинення Україні Москвою давніх взаємин метрополії і колонії.

Крім того, концепція ця виходила з всесоюзних засновків, згідно з якими удар у гнилу імперіялістичну структуру Росії йшов не тільки з України, але й з боку всіх інших поневолених народів колишньої імперії. Це ставило Україну в позицію ідейного провідника неросійських народів і речника нової епохи в їх історії.

Нарешті, в цьому виявилася здоровість і живучість українського генія, що в нових, важких пореволюційних умовах зумів віднайти себе і виступити на арену як самостійний фактор. Все це прекрасно розуміла Москва. Розправившись відносно легко в 1930 році з СВУ і використавши при цьому українські елементи КП(б)У, вона впродовж наступних років послідовно розгромлювала культурний, державний, економічний і партійний апарат в Україні, закидаючи його членам самостійницькі тенденції.

Хто був речником українського відродження 20-их років?

Ним була передусім молодь того часу. Вона або сама брала участь у боротьбі за державність в період революції, або була її свідком і живилась її ідеалами. Тепер вона заповняла міста і підготовляла нові кадри відсталої в результаті довгої неволі нації. Все мислення цієї молоді було пройняте ідеалами державности, і вона відчувала в собі місію відвоювати для нації все, досі втрачене.

Таке думання було панівним також у тодішній українській літературі і науці, які дали впродовж дуже короткого часу велику кількість провідних імен, що створили період, пізніше названий «розстріляним ренесансом».[14])

Врешті чинником українського національного піднесення були в той час також ті українські елементи в КП(б)У, які, часто крутими шляхами, доходили до того, щоб стати захисниками української незалежности від московського центру. Це був незаперечний тріюмф української національної ідеї і провал концепцій співпраці з Москвою.

Отже, зроджений в умовах тимчасового компромісу український ріст 20-их років вів до щораз більшого усамостійнювання поодиноких секторів українського життя і мусів логічно одного дня поставити питання

[14]) Цінним вкладом для вияснення цього процесу буде англомовна праця, що з'явиться в цьому році в США, авторства д-ра Юрія Луцького.

повної державної незалежности України. Водночас однак він ніс у собі зерна неминучого зудару з Москвою, перед оком якої справжнє спрямування цього процесу не могло бути укритим. Частинно випереджуючи цей процес, Москва вже на початку двадцятих років намагалася компромітувати його як реакцію, прагнення до повороту старих порядків тощо. Під таким гаслом ішла боротьба проти т. зв. Київського Центру в 1924 році, проти СВУ в 1929—30 рр. і проти діячів, яких в 1931 році обвинувачено в приналежності до «Українського Національного Центру».

Ситуація стала для Москви складнішою, коли гасла самостійности почали висувати ті, які ідейно, політично, а то й формально співтворили пануючий в Україні режим. Вже в період воєнного комунізму, а зокрема в час, коли творилася перша конституція СССР, розгорілася завзята конституційна боротьба українців з росіянами за характер цього нового твору, зокрема за місце в ньому української республіки. Микола Скрипник, старий большевик, член ЦК ВКП(б), домагався як делеґат України, щоб нову державну конституцію побудувати у формі «союзу держав», а не «союзної держави», як пропонували росіяни. Скрипник твердив, що «єдина неподільна республіка — це тільки зміновіхівська модифікація денікінського гасла єдиної неподільної Росії».[15]) Коли обговорювався союзний закон про землекористування, Скрипник протестував проти формулювання, яке говорило, що земля є власністю СССР, вважаючи, що земля повинна належати республікам. Скрипник постійно настоював на тому, щоб включити в УССР українські землі, які входили в склад РСФСР. Він домагався розбудови українських шкіл для українських меншин у Росії. Він пропонував спровадити українських учителів з Західньої України для Донбасу. Він був проти організації всесоюзної сільсько-господарської академії, словом, він протиставлявся централістичним і русифікаторським тенденціям Москви і боронив букви законів про права України.[16])

[15]) М. Скрипник: «Статті і промови», Харків 1931, том II, стор. 21.

[16]) Із промови П. Постишева та П. Любченка на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У в 1933 році — «Червоний Шлях», Харків 1933, ч. 8-9, ст. 254 і ч. 10, ст. 198 і І. І. Жигалев: «Скрипник проти СССР, як єдиної союзної держави» в «Радянська Україна», ч. 1, січень 1934, Харків, стор. 13-21 і С. Диманштейн: «Создание СССР и его значение» в «Революция и национальности», ч. 12, Москва, декабрь 1932, стор. 9.

Такі виступи офіційних українських комуністичних діячів мусіли переконати Москву, що розвиток в Україні не йде в бажаному для неї напрямі. Це видно було також з ситуації на відтинку української літератури, зокрема коли в 1925 році почалась в Україні широка літературна дискусія. Виступ Миколи Хвильового з його гаслом орієнтації на Захід і відриву від Москви в літературі викликав широкий відгомін в усьому СССР. При цьому в своєму виступі Хвильовий був підтриманий членом уряду УССР Олександром Шумським, який домагався повного здійснення українізації державного і партійного апарату України. Шумський вимагав замінити першого секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича українцем Власом Чубарем, а пост голови раднаркому України передати українцеві Гринькові.[17]) В той самий час виступив М. Волобуєв з відомим закидом про економічну експлуатацію України Росією.

[17]) Й. В. Сталін: «Товарищу Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У» в «Сочинения», т. 8, Москва 1948, стор. 150 і Е. Ф. Гирчак: «На два фронта...» стор. 33 і 108.

III. ПІДГОТОВА ВЕЛИКОГО РОЗГРОМУ В УКРАЇНІ

Україна і новий курс ЦК ВКП(б)

Небезпека українського відродження 1920-их років полягала для Москви в тому, що воно означало виразну тенденцію до ступневого усамостійнювання, а в дальшому і до відриву України від Росії. Імперіяльні аспірації нових правителів Кремля мусіли стати цьому на перешкоді. Справа в тому, що такі українські тенденції стояли в повній суперечності до курсу, що якраз в той час остаточно перемагав у Москві.

Поперше, заплянованої в другій половині 20-их років колективізація села і індустріялізація країни вважались політбюром можливими тільки в умовах щораз більшої централізації.

Подруге, це був час, коли перемагала вже т. зв. генеральна лінія політики Сталіна і його особиста диктатура, а разом з тим міцнів щораз більше курс на русифікацію неросійських народів. Навіть в дуже обережних і радше проросійських дослідників цих процесів на Заході немає сумнівів щодо того, що Сталін уже на початку двадцятих років розвінчався з всяким інтернаціоналізмом і виявив себе типовим російським імперіялістом[18]). Характеристично, що під час згаданої вище конституційної дискусії, в якій українці домагалися створення «союзу держав», Сталін був між тими, які твердо заступали позиції «союзної держави». Він дав дуже вимовний вислів своїм почуванням, коли його концепція перемогла остаточно, назвавши день цієї перемоги «днем торжества нової Росії»[19]).

---

[18]) Frederick Barghoorn: „Nationality doctrine in Soviet political strategy" in The Review of Politics, vol. 16, № 3, p. 298, Notre Dame, 1954

[19]) С. Диманштейн: «Создание СССР...», стор. 10.

Протиріччя існувало також між тодішнім курсом ЦК ВКП(б), тобто Москви, в питанні колективізації і становищем до неї українського селянства. Колективізацію Москва вважала конечною для переведення п'ятирічних планів індустріялізації, а українське село вважало її замахом на своє існування як незалежного фактора. В листопаді 1929 року пленум ЦК ВКП(б) виніс окрему постанову про стан сільського господарства України, в якій стверджував, що сільсько-господарська продукція України досягла передвоєнного рівня, і зарядив суцільну колективізацію. При цьому пленум стверджував труднощі, що існують для переведення такої акції в Україні, коли на 25 мільйонів українських селян припадає тільки 25 тисяч комуністів[20]).

В таких умовах насильна колективізація українського села і його спротив мусіли довести до економічної руїни. Гнані в колгоспи селяни нищили господарський реманент і обробляли лише стільки землі, скільки їм треба було для прохарчування родини. Крім того, українські селяни в численних місцевостях піднімали організовану боротьбу проти колективізації, що виливалась у формі відкритих повстанських акцій[21]). На цьому мусіли також терпіти накладені московським центром на українських селян норми здачі хліба. Вони постійно меншали. Якщо в 1930 році в Україні було здано 400 млн. пудів річного урожаю, то в 1931 році здано 380 млн. пудів, а в 1932 році — тільки 195 млн. пудів. Такий спад у здачі хліба був непропорційний до рівночасного росту механізації сільського господарства України, доказом чого є, напр., зріст кількости тракторів в Україні з 15 тисяч в 1930 році до 35 тисяч в 1932 році[22]).

Отже в Україні нагромадились сили, зудар з якими Москва вважала неминучим.

---

[20]) ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, часть II, 1925—1939, Огиз 1940, стор. 386—387.

[21]) Дмитро Соловей: «Голгота України», Вінніпеґ 1953, сторінка 137 і наступні.

[22]) XVII съезд Всесоюзной Коммунистической Партии(б). Стенографіческий отчет, Москва 1934, стор. 67.

Москва використовує міжнародну ситуацію для удару по Україні

Удар по Україні був для Москви полегшений також тодішньою міжнародною обстановою. З приходом Гітлера до влади в Німеччині в 1933 році, вся міжнародна преса почала спекулювати, що війна між Німеччиною і Москвою за Україну неминуча. Такі спекуляції природним порядком викликали реакцію Москви. Ріст України, що звертався проти північного центру, а водночас її географічне та стратегічне становище (Чорне море, кордони з несоветськими країнами) наводили на Москву страх за долю силоміць вдержуваного сателіта[23]). Про це одверто говорив у листопаді 1933 року Постишев, кажучи, що треба «зважити посилення уваги інтернаціонального імперіялізму взагалі і фашистської Німеччини зокрема особливо до України як пляцдарму боротьби проти Радянського Союзу»[24]). Таку пересторогу зробив також Сталін під час XVII з'їзду ВКП(б) в січні-лютому 1934 р., заявивши, що всупереч тим німецьким колам, які стояли на становищі порозуміння з СССР, тепер перемагають ті, які нав'язують до факту окупації України кайзером (Розенберґ, Гуґенберґ). Водночас Сталін погрожував, що вороги СССР дістануть такий удар, що більше не схочуть «совать свое свинское рыло в наш советский огород»[25]).

Посилання на цю згадану небезпеку було для Москви особливо вигідним і з нього вона поспішно скористала. Передусім Москва намагалася всякій українській визвольній боротьбі чи то тільки виявленим в українській науці чи літературі самостійницьким тенденціям надати характеру чужої інспірації чи просто німецької аґентури. Під таким закидом вже раніше Москва, провела напр., розгром українських діячів, згуртованих у Всеукраїнській Академії Наук, зокрема в її історичній секції. Під цим гаслом були ліквідовані всі, кого, як закидала Москва, захищав Скрипник. Їм приписували

[23]) М. Аржанов: «Под знаменем ленинской национальной политики», «Вестник Коммунистической Академии», номер 6, Москва 1933, стор. 64.

[24]) «Червоний Шлях», Харків 1933, ч. 8-9, стор. 258.

[25]) ВКП(б) в резолюциях и решениях..., часть II, стор. 534—535.

навіть приналежність до УВО чи інших підпільних організацій, які, до речі, деколи зовсім не існували, пов'язання з Німеччиною тощо.

Таким чином писання деяких німецьких діячів і публіцистів типу Розенберґа про похід на Схід і розголос, що його робила таким писанням західня преса, дорого обійшлись українському народові, бо були використані Москвою для проведення масового народовбивства в Україні і для розгрому української культури. Советська преса довгі роки реєструвала ці західні спекуляції і прикривала ними свою боротьбу проти самостійницьких прагнень українського народу[26]).

А втім, як відомо з пізнішого розвитку подій, Гітлер, не зважаючи на свої заяви в «Майн Кампф», в той час зовсім не думав про війну з СССР чи про Україну, а вся антибольшевицька фразеологія служила йому тоді вигідним прикриттям для дозброєння і ламання умов Версальського договору. Про це, мабуть, знали і на Заході, але розголошування здогадного німецького походу на Схід відсувало для французів кошмар німецького реваншу, а англійцям дозволяло тимчасово не турбуватися справою колишніх німецьких колоній. В той час і в Кремлі повинні були знати, що тимчасово безпосередньої небезпеки нема, бо для здійснення своїх погроз Гітлер не мав ще потрібної армії. Але Кремль знав, що одного дня Німеччина стане сильною і тоді справді може піти на Схід. Тому й використовував він нагоду, щоб уже на початку тридцятих років розправитись з українською небезпекою. Натомість можна припускати, що на таку розправу Москва була б не зважилася, якби в той час якась західня сила справді виявила б своє зацікавлення Україною як політичною проблемою і декларувала б свою готовість підтримати визвольні змагання українського народу.

Але такої сили тоді не було. Нею зокрема не була Німеччина. Як свідчать два провідні діячі націоналістичного руху того часу, тоді, коли Москва обвинувачувала українських націоналістів у підготові походу на

[26]) Див., напр., виступ Постишева на третьому надзвичайному з'їзді рад Київської области в листопаді 1936 р., докладно зреферований в «Правді» від 9 грудня 1936 р.

СССР спільно з гітлерівською Німеччиною, ця Німеччина підготовляла і проводила удари по ОУН, а провід ОУН робив численні заходи для того, щоб знайти в англосакському світі прихильників української справи[27]). Важко подумати, щоб цього в Кремлі також не знали.

Так назріли умови великого українсько-російського зудару на початку тридцятих років, що по суті став розгромом України Москвою. Розгром цей коштував українському народові мільйонів жертв, знищених голодом, розстрілами і засланнями. Розгром цей задушив також процес українського відродження двадцятих років. Причиною такого наступу Москви був передусім згаданий ріст українства, що логічно вів до повного культурного і політичного відриву від Росії. Не менш важливою причиною був спротив українського селянства колективізації. Причиною був також курс на централізацію і русифікацію, що став панівним в умовах перемагаючої персональної диктатури Сталіна. Врешті — вигідні умови для такого удару були створені тодішнім міжнародним становищем.

Все це дозволило Москві кінчити короткотривалий період «мирного співжиття» з українським народом і почати період підготови до війни з Заходом, що мала бути ведена передусім за Україну. Цей період підготови до війни з Заходом був по суті кількарічною московською війною проти українського народу. Москві йшлося про те, щоб зламати народ цей, заки прийде серйозніша небезпека ззовні.

Календар передвоєнної політики Москви в Україні

Час від 1932 року і до початку німецько-совєтської війни в 1941 році був, як сказано, періодом, що мав всі риси організованої війни з українським народом і підготови до зовнішнього зудару. Це був час, коли падали великі удари на все українське організоване життя.

В цьому періоді є декілька окремих етапів, що вказують на те, якою продуманою є політика Москви в

[27]) В. П. Стахів: «Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі», «Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА», ч. 11-12, 1954, стор. 7 і Eugene Lachovitch: „Some light on the Foreign Policy of the Ukrainian Nationalists" in „The Trident", New York, March 1940, p. 4-8.

Україні. Роки 1933 і 1937 та 1938 були, безперечно, роками найбільше шаліючого терору на українських землях. Перші дві дати стосуються часу володіння в Україні Постишева. Але й цей етап не є цілком однородний. Час від березня 1937 і до січня 1938 р. є формально перехідним етапом, тобто часом від усунення Постишева і призначення Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У. Але весняні місяці 1937 року є радше тишею перед великою бурею, що зірвалася в Україні вліті цього року і яка за кілька місяців змела в Україні всю тодішню місцеву правлячу верхівку, а масовий терор проти українського народу дійшов тоді до таких розмірів, що мало зосталось родин, в яких когось не було знищено або арештовано. Прихід Хрущова знаменує завершення нового розгрому в Україні.

Однак уже на початку 1939 року, в обличчі безпосередньої воєнної небезпеки і міжнародної актуалізації українського питання, в українській політиці Москви починають появлятися нові нотки. Усунення безпосередньої воєнної небезпеки в результаті порозуміння з Німеччиною створює для Москви об'єктивну нагоду продовжувати незмінний тиск на Україну, дарма що майже всі небезпечні елементи знищено і в Україні панує тиша, що нагадує гробову мовчанку. Але приєднання до УССР Західньої України, а в дальшому Буковини і Басарабії, і скріплення тим самим українського політичного чинника в СССР, а, з другого боку, зростаюче в 1940 році підозріння, що війна з німцями таки неминуча, змушують московське політбюро до обережнішої гри в українському питанні. Хоч приєднання західніх земель і масовий набір членства до КП(б)У створюють нові небезпеки і хоч проявляються в Україні нові вороги Москви, для переведення нової генеральної розправи з ними вже немає часу. Тому побіч терору в українській політиці Москви починає знову появлятися цукерок, що ним Москва так широко вимахувала перед українцями під час другої світової війни. В умовах безпосередньої воєнної небезпеки ворогам Москви в Україні вже менше погрожують. Їх нищать тихцем, а весь народ намагаються переконати про спільність українсько-російських інтересів і про потребу оборони батьківщини перед стороннім ворогом.

Ця тактика, очевидно, не перешкодила Москві масакрувати українських в'язнів в перші дні війни.

В такому широкому вахлярі обертається політика Москви щодо України в період майже дев'ятирічної підготови до війни з Заходом.

Пригляньмось поодиноким етапам цього кількарічного періоду.

Напередодні розгрому

Формальну спонуку до розгрому, що його провела Москва в Україні, дав їй стан сільського господарства, що про нього згадано попередньо. Спротив насильній колективізації в Україні був очевидний, і влітку 1932 р. комуністична преса, зокрема центральна, піднімала щораз частіші закиди на адресу українського селянства і, що дуже характеристичне, також на адресу КП(б)У. Вона закидала українським селянам пляновий саботаж, зокрема те, що вони зумисне занедбують обробіток землі, що вони розкрадають колгоспне майно, підступно вбивають корови і коні, при чому місцеві комуністичні кадри на все це часто дивляться поблажливо, а деколи навіть підтримують цей селянський саботаж.[28])

Щоб зарадити лихові, партія кинулась міняти низові кадри, в результаті чого в Україні за півтора року, тобто від початку 1931 до половини 1932, змінено 80% всього складу секретарів райкомів.[29]) Коли однак і це не помогло, коли зокрема не помогла зорганізована большевиками внутрішня боротьба в самому українському селі між поодинокими групами селян, Москва одверто заявила, що відповідальність за сільсько-господарський провал в Україні падає на ЦК(б)У, і зажадала від нього «самокритики».[30])

Місцем такої «самокритики» мала стати спеціяльно скликана 6 липня 1932 р. т. зв. третя всеукраїнська конференція рад, на яку з Москви прибули В'ячеслав Молотов і Лазар Каганович. Конференція мала вирішальне значення щодо організованого Москвою в Україні голоду. Крім того, вона характеристична тим, що на ній зарисувалися два відмінні погляди, Харкова і Москви, в питанні причини тодішньої сільсько-господарської кризи в Україні. Тоді як Харків вважав, що цією причиною є зависокі пляни здачі і насильні методи колективізації, Москва твердила, що справа не у висоті здач, а в саботажі українського селянства і в м'якості керівництва КП(б)У. Речниками поглядів московського центру стали на цій конференції Молотов і Каганович, і вони відкинули всякі думки про можливість зниження плянів.[31])

Хоч під тиском делеґатів з Москви конференція схвалила московські вимоги, плян хлібоздачі не був в цьому році виконаний, як уже згадано вище. В такій ситуації Москва приступила до прямого удару. Характеристично, що йдучи на це, Москва навіть не пробувала приховати того, що український спротив мав в першу чергу характер національної боротьби і що йшлося тут про спротив всього народу. 14 грудня 1932 і 24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв два рішення, які

[28]) «Правда» від 10 і 12 липня і від 4 і 5 серпня 1932, а також «Комуніст» від 6 вересня 1932 р.

[29]) «Правда» від 7 липня 1932 р.

[30]) Там же.

[31]) Умови совєтської дійсности не дозволяють на те, щоб могли бути збережені документи тодішнього спротиву верхівки КП(б)У москвичам. Але про спротив свідчать живі учасники тодішньої дійсности в Україні, як свідчать вони також про активну оборону всього народу в той час проти наступу Москви. Вичерпну аналізу цього питання, як і розгрому, що слідував в Україні по третій всеукраїнській конференції рад, дає проф. Григорій Костюк у підставовій для цього періоду студії п. н. Ukraine under Stalin, яка незабаром появиться друком в Нью-Йорку. Завдяки ласкавому дозволові автора я мав змогу познайомитися з частиною цієї праці, за що на цьому місці щиро йому дякую. М. П.

Крім цього, про тодішнє становище керівників КП(б)У чимало говорить нерішуча самокритика С. Косіора і тверда мова Молотова про відповідальність КП(б)У за стан сільського господарства України («Правда», 9 липня 1932 р.). Врешті яскраве світло на спротив України кидає постава харківського обкому до заряджень Москви з січня 1933 року, про що згадуємо нижче. Москві протиставлявся весь народ, і це не могло статися без впливу і на саму КП(б)У.

і відкрили шлях для явного наступу. В них поставлено вимогу «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій» України і стверджено, що ЦК ВКП(б) уважав за доведене, що партійні організації України не виконали доручених їм завдань щодо організації хлібних достав і виконання хлібного пляну».[32]) Того самого дня, тобто 24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) відправив на Україну в характері другого секретаря ЦК КП(б)У і фактичного диктатора України Павла Петровича Постишева, дотогочасного секретаря московського обкому ВКП(б).

[32]) «Червоний Шлях», ч. 8-9, Харків 1933, стор. 246 і «Правда» від 15 лютого 1933 р.

IV. ПЕРША СТАДІЯ РОЗГРОМУ П. П. ПОСТИШЕВ В УКРАЇНІ (1933-1937)

Завдання Постишева та їх виконання

Завдання, з якими Постишев прибув в Україну, не лишали сумніву в тому, якими методами він добиватиметься їх здійснення і чого від них ждати українському народові. Про це він сам ясно сказав по несповна одному році свого володіння в Україні, а саме, на згадуваному вже пленумі ЦК КП(б)У в листопаді 1933 р. Постишев сказав, що завдання, які він дістав згідно з рішенням ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 року, були: 1) розгром «націоналістичної контрреволюції» в совєтському будівництві, зокрема в культурі, 2) розгром «націоналістичного ухилу» Скрипника, 3) перевірка всіх ділянок соціялістичного будівництва, де мала місце «контрреволюція», 4) перебудова форм і метод керівництва українською культурою.[33])

Фактично ці завдання звучали: нищення української культури та її діячів і перетворення її в сліпе знаряддя російського володіння в Україні; централізація і русифікація всього державного і партійного апарату порядком імпортування в Україну нових кадрів з Росії на місце нищених місцевих діячів; організація плянового голоду через тотальне ограбування села; розправа з усіма «націоналістами», в тому числі і з апаратом КП(б)У, який обвинувачувано в тому, що він сприяв прагненню України відірватися від Росії і шукати підтримки на Заході.

Такі широкі завдання були зумовлені тим, що Постишев переймав владу в Україні в умовах сильно зростаючих антикомуністичних і антиросійських настроїв серед селянства, інтеліґенції та робітництва, а навіть у самій партії. Як згадано вище, КП(б)У тихо саботувала

[33]) «Червоний Шлях», ч. 8—9, Харків 1933, ст. 246.

постанови Москви в справі хлібоздачі влітку 1932 року, а в січні 1933 року харківський обком КП(б)У зробив спробу взагалі ігнорувати згадане рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. Над рішенням цим він радив всього 20 хвилин, не вів жодної дискусії над його виконанням і не вважав за відповідне каятися за стверджені Москвою помилки.[34])

В таких умовах виконання поставлених перед Постишевим завдань було можливе єдино при умові привезення нових кадрів з Росії і селекції тих залишків українських комуністів, які осталися живі або на волі і готові були в новій ситуації далі помагати поневолювати свій власний народ. Про розміри тодішніх персональних перемін, а зокрема про кількість привезених нових провідних кадрів, між якими був і шеф НКВД Балицький, можна судити на підставі звіту самого Постишева по десяти місяцях його діяльности в Україні. Він оцінював її так: «Вистачить сказати, що тільки в тих областях України, де чистка вже проходить, із 120 тисяч членів і кандидатів партії, що пройшли вже чистку, вичищено на 15 жовтня 1933 року 27 500 чоловік... За останніх десять місяців надіслано на керівну роботу в райони 1 340 товаришів. За цей самий час замінено сильнішими робітниками 237 секретарів райпарткомів, 249 голів райвиконкомів, 158 голів районових контрольних комісій. Під проводом і при безпосередній допомозі ЦК ВКП(б) в Україні організовано 643 політвідділи МТС і 203 політвідділи радгоспів, куди надіслано в загальному характері 3 000 керівних робітників, що грали особливу ролю у введенні нових форм і метод керівництва соціялістичним господарством. За минулий рік було послано в колгоспи не менше 10 000 осіб, в тому числі на постійну роботу в характері голів колгоспів, секретарів осередків і парторгів колгоспів 3 000 чоловік».[35])

В цьому звіті Постишева цікаво відмітити ствердження, що «при безпосередній допомозі ЦК ВКП(б)» і «під його проводом» він отримав тисячі керівних робітників, що мали вчити українських селян «нових форм керівництва соціялістичним господарством». Це й були власне ті привезені з Росії кадри, що стали рушійною силою в переведенні організованого грабунку українського села і довели до масового голоду. Голод цей мав стати для українських селян карою за чинений ними спротив. Він був організований порядком відбирання збіжжя відповідно до визначеного Москвою пляну, а не відповідно до того, що селянин засіяв і зібрав. Оскільки запаси селянина були мінімальні і часто не досягали навіть того, що держава вимагала для себе, визначеного Москвою пляну він виконати не міг. Плян, переведений риґористично, був для селянина присудом неминучої смерти. Це останнє і було метою Москви. Інакше важко було б пояснити, чому видобувано з-під землі навіть малі запаси харчів, які були потрібні селянинові для збереження себе від голодової смерти, чому валено печі, а навіть висипувано готову їжу з глечиків.

[34]) «Правда», 8 лютого 1933.

[35]) «Правда», 24 листопада 1933.

В таких умовах виснажене недоїданням і голодуванням (випадки голодової смерти в Україні траплялися вже від весни 1932 року) українське селянство не було спроможне до більшого спротиву, і почалося масове вимирання. У вичерпній, недрукованій ще, англомовній праці проф. Т. Соснового п. н. «Голод як засіб політики», втрати України в результаті цієї голодової катастрофи подаються на 7 і пів мільйона людей. Ця кількість складається з 4,8 мільйона померлих голодовою смертю і з 2,7 мільйона втрат природного приросту населення. При цьому треба зазначити, що голодуючі українські землі були блъоковані органами НКВД, яке не дозволяло голодуючим видістатись поза межі України, зокрема до центральної Росії, де, як стверджують об'єктивні свідки голоду не було, тільки місцями були харчові трудноші[36]).

За селянством прийшла черга на тих, кого Москва ьважала головним рушієм спротиву, тобто на діячів українського культурного, громадського та економічного життя. Тоді, за словами Постишева, було завдано «ряд розгромних ударів по націоналістичних петлюрівських елементах, що засіли на різних ділянках соціялістичного будівництва, особливо будівництва української соціялістичної культури». До цих «петлюрівських елементів» належали українські діячі наркоматів освіти, юстиції,

[36]) William Henry Chamberlin: „Russia's Iron Age", Boston 1934, p. 88.

Всеукраїнської академії наук, Інституту шевченкознавства і навіть Всеукраїнської асоціяції марксо-ленінських інститутів[37]). На чергу прийшли також УАПЦ, театр «Березіль»[38]) з його, за словами Постишева, «злим генієм Курбасом», численні літературні групи тощо. Для метод нищення діячів української культури характеристичне те, що для цього використовувано навіть нагоди, що зовсім не стосувались України. В цей спосіб розстріляно, напр., в грудні 1934 року 28 українських громадян, в тому числі кількох письменників, використавши для цього ленінградське вбивство Кірова. За даними Об'єднання українських письменників «Слово» в Нью-Йорку, з 259 українських письменників, які друкувалися в 1930 році, після 1938 року друкувалося тільки 36. Отже 223 письменники зникли з української літератури в результаті терору большевицької Москви. З них 17 було розстріляно, 8 покінчило самогубством, 175 було заслано в концтабори або іншими поліційними засобами позбавлено можливости працювати в літературі, 16 зникло без вісті, 7 померло природною смертю[39]).

Про розміри чистки культурних кадрів України за цих часів можна судити зокрема на підставі даних Володимира Затонського, що, як відомий малорос, був призначений наркомом освіти на місце Скрипника. З його стверджень виходить, що за один рік (від 1932 до 1933) число наукових робітників в Україні зменшилося на 1 649 — в результаті, як він сказав, «чистки кадрів наукових робітників від клясово ворожих елементів»[40]).

---

[37]) «Червоний Шлях», ч. 8—9, Харків 1933, ст. 228

[38]) Пор. працю Йосипа Гірняка, видатного діяча українського театрального мистецтва і очевидця розгрому українського театру, п. н. „Birth and death of the modern Ukrainian theater" in Soviet Theaters 1917—1941, Research Program on the USSR, New York 1954, pp. 250—338.

[39]) «Український Прометей», Дітройт, США, 7 січня 1955

[40]) В. П. Затонський: «Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму». Доповідь і заключне слово на січневій сесії ВУАН, Київ 1934, ст. 9—10

«Український націоналізм» і бажання «відірвати Україну від Росії» — головне обвинувачення

Масове винищування українців відбувалось під гаслом обвинувачення в націоналізмі і приналежності до «підпільних організацій», що мали завдання «відірвати Україну від Росії». Оскільки відірвання України від московського центру було природним бажанням кожного українця, закиди щодо участи в «підпільних організаціях» були часто наслідком бажання большевиків оправдати масовий терор. В процесах і в пресі вигадували при цьому часто такі назви організацій, про які підсудні взагалі перед тим не знали. Крім цього, підсудні провідні постаті тодішньої дійсности, були далекі від того, щоб брати участь у безпосередній конспіративній роботі. А ті, що в ній були, в наявних умовах не мали змоги розбудувати широкої підпільної мережі і вести широкої діяльности, дарма що серед народу існувало наскрізь вороже ставлення до большевицької Москви. Це видно також на прикладі СВУ та СУМ-у.

Але для Москви вистачало самих народних настроїв в Україні для того, щоб висувати обвинувачення в організованій підпільній діяльності. Як «націоналізм» були тепер кваліфіковані навіть найневинніші наукові досліди. Українську культуру Москва вважала одним з найбільших своїх ворогів. Коли в збірнику, присвяченому історії української культури, висловлено було погляд, що «при всіх зв'язках з Азією, Україна від глибокої давнини і до останнього часу завжди була з культурного погляду кутом Европи», Постишев добачив у цьому проповідування думки про відрив України від Росії. Таку саму тенденцію добачувано в дослідах над українською мовою, яку українські вчені, мовляв, хотіли відірвати від російської[41]).

---

[41]) А. Аржанов: «Под знаменем ленинской национальной политики» в журналі «Вестник Коммунистической Академии», нумер 6, 1933, ст. 78 та Юрій Шерех: «Принципи і етапи большевицької мовної політики на Україні», «Сучасна Україна», Мюнхен, 29 червня і 13 липня 1953

Обвинувачення в «націоналізмі» накинуто навіть провідним комуністичним діячам типу Скрипника. Правда, відкрито його заатаковано щойно в червні 1933 року, отже вже після смерти Хвильового, коли ліквідовані були вже численні діячі, що не мали такого великого посту, як Скрипник. Смерть Хвильового була сприйнята як протест проти існуючого стану в Україні, а дальші чистки пішли під гаслом атаки на тих, що їх, мовляв, прикривав собою Скрипник. Чистки ці підсилились після того, як Скрипник у липні 1933 року вчинив самогубство.

Ця відвертість Москви в обвинуваченні також українських комуністів в «українському націоналізмі» дуже вимовна. За тодішньої і в пізніших чисток всі вони були ліквідовані не за якісь партійні, праві чи ліві, ухили, в чому обвинувачувано діячів з верхівки ЦК ВКП(б), але за «український націоналізм» і за намагання відірвати Україну від Росії. На XII з'їзді КП(б)У в 1934 році Постишев сказав: «І шумськізм, і ухил Скрипника живились одними і тими самими корінням і соками. І той, і другий працювали на справу відриву України від Радянського Союзу... І той, і другий стремились геть від Москви — центру світової пролетарської революції»[42]).

Треба зазначити, що згаданий з'їзд відбувався вже в атмосфері присмирення України, коли делеґати вже не зважувались на будь-які протести. Крім Постишева (формально тільки другого секретаря ЦК КП(б)У), який давав тон новому стилеві підпорядкованости Москві, і побіч поляка Косіора, виступали на з'їзді такі постаті, як Панас Любченко, Володимир Затонський і Андрій Хвиля, що, опинившись на керівних постах, стали тепер помічниками в закріпаченні України. Характеристично однак, що всіх їх, з вийнятком, може, одного Косіора, за декілька років обвинувачено не в якихнебудь партійних ухилах, але також в «українському націоналізмі» і в намаганні відірвати Україну від Росії. Такий закид робили навіть колишньому українському наркомові освіти і пізнішому членові уряду СССР Гринькові, дарма що судили його на процесі т. зв. правих «уклонистов» в Москві — в 1938 році разом з Бухаріним, Риковим та ін.

[42]) П. П. Постишев: «Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні», доповідь на XII з'їзді КП(б)У, журнал «Червоний Шлях», Харків 1934, ч. 2—3, ст. 169

Тотальний наступ Москви на український народ під етикеткою наступу на український націоналізм знайшов своє, сказати б, ідеологічно-політичне завершення в виступі Сталіна на XVII зїзді ВКП(б) в січні 1934 року і в резолиції цього з'їзду. Останній увійшов в історію ВКП(б) як «з'їзд переможців», бо він означав, що перша стадія боротьби Сталіна за особисту диктатуру в партії була виграна. Противники Сталіна у верхівці партії були скомпромітовані і розгромлені, дарма що їхнє фізичне знищення прийшло щойно за кілька років. Однак, коли для російського народу з'їзд цей творив новий етап у закріпленні безоглядної диктатури і пригнобленні особистої волі одиниці, то для українського народу він означав леґалізацію всіх актів масового народовбивства з 1933 року і відкритого наступу російського імперіялізму на все, що носило риси окремої української особовости в культурі, економіці, в громадському житті. Від часу перемоги большевизму в Україні йшов спір про те, яка небезпека є більшою: великодержавний російський шовінізм чи місцевий український націоналізм. Принаймні формально, до 1934 року головною небезпекою вважався перший. На XVII з'їзді ВКП(б) Сталін вирішив це питання навпаки. Він сказав: «Сперечаються про те, який ухил являє собою головну небезпеку, ухил до великоруського націоналізму чи ухил до місцевого націоналізму. При існуючих умовах це — формальний і порожній спір... Головну небезпеку являє собою той ухил, проти якого перестали боротися... В Україні ще зовсім недавно ухил до українського націоналізму не був головною небезпекою, але коли з ним перестали боротися і дали йому розростися до того, що він зімкнувся з інтервенціоналістами, цей ухил став головною небезпекою».[43])

Проти такого однобічного вирішення старого питання на XVII з'їзді не було кому протестувати. Про дискусію в стилі Скрипника (з приводу конституції СССР) тепер не могло бути мови.

[43]) И Сталин: «Статьи и речи об Украине», партиздат КП(б)У, 1936, ст. 223.

А втім така заява Сталіна звучала глумом над існуючою дійсністю. Ішлося чейже про час, коли російський великодержавний шовінізм розростався в Україні і в інших неросійських республіках до найширших меж. В партійному і державному апараті російська мова знову стала неподільно панівною, нею почали викладати важливіші дисципліни в школах, вона брала гору в театрі і в пресі. Вимовним для цього курсу є факт, що, напр., на 41 відповідального працівника наркомату юстиції УССР припадало в 1934 році тільки 17 українців. А втім цей наркомат давно розглядався як осередок української «контрреволюції». Цікаво також відзначити, що серед партійних пропаґандистів в Україні було в 1933 році 5 тисяч українців на загальну кількість 13 500.[44]) 1933 рік був роком голоду в Україні, і число це зокрема свідчить, що в той час була лише мала кількість українців, які хотіли б виправдувати перед народом народовбивчу політику Москви.

Великодержавний російський шовінізм перемагав у той час також в культурі і в науці, зокрема в історії. Прославлювання Москви стало найбільш безпечною темою в літературі. Історія народів СССР підпала повній переоцінці — з тим, що величати почали все російське і все, що підпорядковувало неросійські народи Москві і Петербурґові. Засуджувано натомість все, що вказувало на боротьбу цих народів проти царської імперії. Побіч Пугачова і Разіна російські комуністичні історики почали тепер зараховувати до своїх святих також Александра Невського, Мініна, Пожарського, Петра Першого, Суворова, Кутузова.[45])

Чи спроба повороту?

В парі з нагінкою на «український націоналізм» ішло закріплювання централістичних тенденцій державно-устроєвого характеру. Висловом цього була нова «сталінська» конституція СССР з 1936 року і конституція УССР з 1937 року. Забезпечення «права на вихід» поодиноких республік з «союзу», стверджене в цих конституціях, стояло в разючій суперечності з дійсністю.

Але водночас конституція ця давала для тодішніх володарів України нагоду твердити, що Україна — «суверенна держава», що вона — «квітуча республіка», що, усунувши ворогів, вона добивається дедалі нових успіхів тощо. Такі погляди висловив зокрема тодішній голова раднаркому УССР Панас Любченко на восьмому надзвичайному всесоюзному з'їзді совєтів у Москві в листопаді 1936 року. Він впевняв, що «справді незалежна суверенна Україна, справжня українська державність могла родитись і родилась тільки як республіка совєтів, республіка робітників і селян[46]). А за несповна десять місяців після цього він, голова уряду «незалежної і суверенної» України, був доведений Москвою до того, що мусів кінчити самогубством.

Та і взагалі треба сказати, що, ведучи в Україні розгром, Москва не відмовилася від деяких сповидних поступок українській національній стихії. Так, на XII з'їзді КП(б)У, на якому оправдували всю народовбивчу політику Постишева, вирішено водночас перенести столицю УССР з Харкова до Києва. Щоб створити враження, що українська культура все таки розвивається, організовано голосні декади українського мистецтва. Врешті сам Постишев протестував проти того, щоб, мовляв, перекручувати справжні цілі політики Москви в Україні. На пленумі ЦК КП(б)У в січні 1936 року він сказав, що «вороги намагалися і намагаються змалювати справу таким чином, що ми тут, на Україні били не націоналістів, не контрреволюціонерів, шпигунів і диверсантів, а нібито українців».[47]) Щоб довести свою прихильність до цього українського народу, Постишев одягав українську сорочку, появлявся серед народу, преса почала писати про нього як народного «батька», «опікуна дітей» тощо.

Чи були це спроби бодай незначного відвороту від політики терору? Треба думати, що йшлося тут про

[44]) «Більшовик України», ч. 3, березень 1936, ст. 26-27.

[45]) Borys Krupnytskyj: „Die ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921—1941", в „Jahrbuecher für Geschichte Osteuropas", Berlin 1941, Jahrgang 6, Heft 2-4, s.149.

[46]) «Правда», 27 листопада 1936.

[47]) «Більшовик України», ч. 3, березень 1936, ст. 26.

зовсім інші цілі. Поперше, Москва намагалася вбити клин між народом і його, на її думку, ворогами, «українськими націоналістами», отже практично всіма, хто в будь-який спосіб хотів захищати право українського народу на незалежність. Подруге, це був огляд на незнищенну живучість ідеї державної незалежности серед українських народних мас, і тому всі «поступки» мали робити враження, що все таки якась українська державність існує. Потрете, це був огляд на українців, що жили поза межами СССР, зокрема в Західній Україні. Період Постишева в Україні розбив дорешти на західніх українських землях радянофільські настрої, а голод 1933 року викликав масову акцію протесту, Протестували всі українські політичні групи — з вийнятком незначних залишків московської червоної і білої аґентури. Також протестувала українська еміґрація на заході Европи і в обох Америках. Завершенням протестної акції в Західній Україні був акт убивства членом ОУН Миколою Лемиком радника совєтського консуляту у Львові Майлова. На публічному процесі Лемик заявив, що його вчинок був протестом проти масового народовбивства в Україні. (Лемик був засуджений польським судом на досмертну в'язницю. В 1939 р. з розвалом Польщі Лемик опинився на волі. Влітку 1941 р. він був одним з провідників похідних груп ОУН у Східній Україні. В жовтні 1941 р. він загинув у Миргороді від куль німецьких жандармів).

Врешті, політика декляративних поступок була наказана також ситуацією серед західніх народів Европи. Щоб протидіяти голосам про голод в Україні, Москва інсценізувала ганебної пам'яті поїздку Еріо і звіти таких журналістів, як ославлений Дюранті. Вони впевняли, що в Україні голоду взагалі не було. З другого боку, в голосах західньої преси того часу, як згадано вище, чимало говорилося про пляни Гітлера щодо України. Хоч негайної війни Москві не було чого боятися, проте вона мусіла звернути увагу на те, що в деякій німецькій і італійській пресі виразно говорилося про те, що в інтересі Заходу є відбудова української держави як засобу для послаблення російської експансії. Про це писала «Правда» у згаданому числі з 9 грудня 1936

року. В такій ситуації Москві було вигідно деклярувати, що українська держава і без того існує, і тому західні пляни є безпредметні.

Але про справжні поступки Україні в той час говорити не можна. Фактично над Україною збирались нові хмари, які віщували новий наступ Москви. Його натуга ні в чому не поступалась перед тим, що діялося за перших років урядування Постишева.

V. ДРУГА СТАДІЯ РОЗГРОМУ 1937-1939 РР. М. С. ХРУЩОВ В УКРАЇНІ

Упадок Постишева — причини і наслідки

В січні і лютому 1937 року відбувся черговий пленум ЦК ВКП(б), який засудив невластиве керівництво ЦК КП(б)У і київського обкому. Причиною цього було ніби порушення статуту партії і принципів «демократичного централізму», відхід від виборности органів партії і введення системи кооптації.[48]) За кілька днів після оголошення цього рішення Постишев був усунений з поста секретаря ЦК КП(б)У і призначений секретарем обкому в Куйбишеві. Це було початком кінця його великої кар'єри, яка кінчилася його ліквідацією — в формі, дотепер ще точно невідомій.

Звичайно, причини засудження центральним комітетом ВКП(б) і усунення з України всемогутнього досі Постишева були численніші і глибші. Передусім із звіту самого Косіора на XIII з'їзді КП(б)У в травні 1937 року виходить, що в той час відставала з виконанням планів українська промисловість, зокрема в Донбасі.[49]) Крім того, не ладналось також з сільським господарством України, а в її партійні та державні апарати ніби «пролізли», невластиві зокрема «троцкістські» і «націоналістичні» елементи. Відповідальність за це падала на керівництво КП(б)У, зокрема персонально на Постишева, якого на цьому з'їзді Косіор атакував за помилки особисто.

Крім того, причиною усунення Постишева було й те, що, як показували недотягнення української економіки, керівництво КП(б)У було — в оцінці Москви — ще замало тверде і не могло опанувати пасивного спротиву українських мас.[50]) Тому треба було нових людей. При цьому тодішнє московське політбюро йшло на ще дальшу централізацію в державі, у зв'язку з останньою стадією чистки у верхівці ВКП(б).

Це останнє також могло причинитися до падіння Постишева. Справа в тому, що якраз тоді Сталін остаточно ліквідував опозицію т. зв. ліво-троцкістського блоку (П'ятаков, Радек, Сокольніков) і готувався до такої ж розправи з «правими». Постишеву закидали, що через його «нечуйність» на керівні пости в Україні пролізли «троцкісти». Постишев, що, як кандидат у члени політбюра ЦК ВКП(б), був високопоставленим большевиком, міг належати до тих, які, нехай і нерішуче, протиставлялись намаганню Сталіна фізично нищити колишніх членів верхівки партії.[51])

Крім того, рік 1937 був роком великого невдоволення мас СССР і зросту антирежимних настроїв. Причиною для цього було розростання, на базі проведеної колективізації та індустріялізації і системи безконтрольної диктатури, касти упривілейованих совєтських вельмож, з одного боку, і зубоження народних мас, з другого. Таким станом могли бути невдоволені також деякі кола армії, партії і державного апарату, що бачили всю декадентність такої системи. Тому заряджений Сталіном новий наступ терору (т. зв. Єжовщина) був, сказати б, випередженням можливих комплікацій і загроз, що наростали для режиму.

Але, якщо йдеться про Україну, то основною причиною нової хвилі терору був страх Москви за українські маси і намагання ще більше скріпити русифікаторсько-централістичний курс супроти всіх неросійських республік. В умовах цього курсу вже не могло бути місця в Україні для українських діячів КП(б)У, імена яких могли хоч трохи нагадувати про будь-яке пов'язання з попереднім періодом УССР чи з визвольними змаган-

[48]) «Правда», 6 березня 1937.

[49]) «Правда», 29 травня 1937.

[50]) Проф. Костюк у згаданій студії допускає можливість, що в результаті спротиву українських мас Постишев міг зневіритись в успішності самого терору як засобу панування в Україні.

[51]) Таку гіпотезу висуває А. Авторханов у статті «Покорение партии» в журналі «Посев», Лімбурґ, чч. 45 (232) і 50 (237), 5. XI. і 10. XII. 1950.

нями українського народу за часів революції. Тому черга приходила тепер також на Любченків, Затонських, Хвиль і ін., дарма що ніхто з них не був провідною постаттю в Україні за 20-их років. Але дехто з них своїм походженням належав до старої української верхівки. Ліквідація їх була виявом розплати Москви за український повоєнний ренесанс та його ідеали. Іронією долі між них попав також росіянин Постишев і поляк Косіор.

Новий удар по Україні готовано непомітно. Ще на XIII з'їзді КП(б)У Косіор, виступаючи проти Постишева, давав перелік ніби великих здобутків України за останні роки, зокрема підкреслював «закріплення української державности». При цьому він однак додав, що останнього часу «труднощі були більші. Ворогів немало. Але при допомозі ЦК ВКП(б) і особисто товариша Сталіна большевики України успішно перемагають всі перешкоди і ворожий спротив». Наприкінці Косіор нагадав, що «німецькі і польські фашисти простягають свої руки до радянської України» і обвинувачував українських націоналістів у намаганні пов'язатися з цими сторонніми силами.[52])

Підготова другого великого наступу і його характер

Але вже влітку 1937 р. напади на «буржуазний націоналізм» неросійських народів підсилюються і ранньої осени стають головною темою московської преси. Цей момент є настільки інтересним для пізнання того явища, що його й досі називають «інтернаціональним комунізмом», що варто назвати відповідні статті в «Правді», що були надруковані впродовж тільки одного місяця вересня 1937 року.

Ось вони: **2 вересня** — стаття п. н. «Брехливі клятви», звернена проти «українських націоналістів» в обласному комітеті в Вінниці. **3 вересня** — стаття: «Покровители и сообщники буржуазных националистов», скерована проти «націоналістів» Узбекістану. **5 вересня** — атака на наркома освіти України за «націоналістичну пропаґанду» в школах України. **6 вересня** — атака на ЦК компартії Узбекістану за «націоналізм». **7 вересня** — атака на «націоналізм» у Бурято-Монгольському обкомі партії. **8 вересня** — бюро ЦК КП(б) Узбекістану визнає помилки «буржуазно-націоналістичного толку» і схвалює критику «Правди» з 3 вересня. **9 вересня** — атака на Карельський обком партії за те, що директор лісового заводу Кюллінен, як «буржуазний націоналіст», установив нижчі ставки для росіян, а обком це толерував. **10 вересня** — ЦК КП(б) Таджикістану обвинувачено в підтримці «буржуазного націоналізму» в літературі і історії Таджикістану. **11 вересня** — стаття «Ворожі гнізда в совєтському апараті Карелії» з закидом, що карельці зв'язуються з «націоналістами» у Фінляндії. **12 вересня** — стаття «Як буржуазні націоналісти шкодили таджикському народові». **13 вересня** — атака на «буржуазних націоналістів» Киргизії в статті «Гнила політика ЦК КП(б) Киргизії». **14 вересня** — атака на карельських «націоналістів». **17 вересня** — стаття «Кучка буржуазных националистов в Башкирии» з закидом, що історики Башкирії проповідують ідеологію пантюркізму. **18 вересня** — атака на Бурято-Монгольський обком за «націоналізм». **20 вересня** — атака на ЦК КП(б) Киргизії теж за «націоналізм». **21 вересня** — атака на ЦК КП(б) Казахстану за «буржуазний націоналізм». **22 вересня** — «націоналізм» у Бурято-Монголії. **25 вересня** — стаття «Гнила позиція Дагестанського обкому», теж про «націоналізм». Там же — атака на «буржуазний націоналізм» в українських музеях. **28 вересня** — атака на «буржуазний націоналізм» у ЦК КП(б) Вірменії.

Присвячуючи так багато місця «буржуазному націоналізмові» неросійських народів і називаючи ухилом навіть студії з історії цих народів, «Правда» в той самий час присвятила дві статті російській нації. В одній з них, у числі від 15 вересня 1937 р., вона гостро заатакувала письменника В. Ковалевського за те, що він висловив припущення, що цар Александр готувався напасти на Францію перед 1812 роком. Цей погляд «Правда» засудила як плюгавлення національної традиції. А в числі цієї газети від 27 вересня знаходимо передову, присвячену ролі росіян серед інших народів СССР. Ця роля виразно визначена самою назвою передової: «Великий російський народ — перший між рівними».

[52]) «Правда», 29 травня 1937.

Новий масовий погром в Україні
Розгром ЦК КП(б)У і раднаркому УССР

В таких умовах прийшло в Україні до нової масової чистки. Вона характеристична насамперед своїми дуже широкими розмірами. Не менше, як за попередніх років, ця чистка ударила по майже кожній українській родині і принесла нове спустошення серед тих українських культурних кадрів, які зацілiли від попередніх чисток, але зберегли свою вірність ідеям української державної самостійности. Крім них, були нищені також зовсім неактивні елементи, але в яких Москва вбачала потенційного ворога, якого треба було позбутися. Врешті йшлося про чисто біологічне послаблення української нації, тобто про фізичну ліквідацію українського елементу взагалі. На це вказують Вінницькі могили, в яких, як відомо, були закопані тисячі українців, знищених в 1937 і 1938 роках. Велику кількість із зідентифікованих осіб становили люди, що ані своїм походженням, ані своїми позиціями серед суспільства не могли творити для большевиків більшої загрози. Тим не менше в тодішніх умовах вони були призначені на ліквідацію[53]).

Друге, що характеризує тодішню чистку — це повний розгром верхівки КП(б)У і керівного апарату УССР. Саме тоді вчинив самогубство тогочасний голова уряду УССР Панас Любченко, були арештовані і знищені нарком освіти Затонський, його заступник Хвиля, нарком фінансів СССР і старий український комуніст Гриньо та інші. В повоєнний період появилися свідчення двох осіб, що були близькі до совєтської верхівки. В світлі їх інформацій розгром ЦК КП(б)У і керівних державних органів УССР був проведений в наступний спосіб:[54]).

[53]) Пор. Дмитро Соловей: «Голгота України», Вінніпеґ 1953, стор. 250 і наступні, а також: «The black deeds of the Kremlin. A white book», v. I. Book of testimonies, Toronto 1953, pp. 413—440.

[54]) А. Авторханов, ibid., стор. 15—16 і 14—15 і
П. Павлов: «Разгром совнаркома Украины». Из воспоминаний консультанта совета народных комиссаров Украины. «Народная Правда» ч. 4, Париж, червень 1949, стор. 17—18.

Пізнього літа 1937 р. прибули в Україну з Москви Молотов, Хрущов і тодішній шеф НКВД СССР Єжов. Вони приїхали окремим поїздом, з власною охороною, що складалася з спеціяльних залізничних частин НКВД з Москви. Вони скликали нараду ЦК КП(б)У, знявши перед тим місцеву охорону коло будинку ЦК КП(б)У і призначивши туди власні, привезені з собою охоронні частини. Така обставина нарад мала свою особливу вимову ще й тому, що недавно, під час загальної чистки в армії було проведене знищення провідних кадрів червоної армії в Україні. В таких умовах Київ робив враження «фортеці, обсадженої чужими військами», точніше, поліційними частинами з Москви. На нараді Молотов поставив вимогу, щоб ЦК КП(б)У висловив недовір'я секретареві ЦК КП(б)У Косіорові, голові раднаркому Любченкові і голові президії верховної ради Петровському і вивів їх із складу ЦК. На першого секретаря ЦК КП(б)У Молотов вимагав обрати секретаря московського обкому ВКП(б) Н. С. Хрущова[55]).

Причиною такого постуляту Молотова було ніби невиконання сільсько-господарського пляну, відставання в Донбасі і факт, що «націоналісти» знову «пролізли» у верхи партії в Україні. Такі обвинувачення Молотова спиралися на даних спеціяльних комісій, що їх за кілька тижнів перед цим Москва вислала в Україну для обстеження місцевої ситуації. Комісії ці діяли за безпосереднім дорученням Москви, на що Київ міг обурюватися. (Те, що для висилки комісій в Україну було чимало причин з точки бачення Москви, видно з згаданих вище атак «Правди» на Україну, а також із незгаданих спеціяльно статтей в цій газеті в час від 6 березня по 6 червня 1937 року).

«Однак, — пише Авторханов, — москвичі зустріли зовсім несподіваний і затятий спротив з боку пленуму ЦК КП(б)У. Пленум висловив недвозначне політичне недовір'я не Косіорові, а Москві, що грубо порушила статут партії «незалежної» компартії України і «конституційні прерогативи союзної української республіки». Тоді Молотов, порозумівшись телефонічно з Москвою,

[55]) Твердження Авторханова, що Молотов вимагав тоді усунення також Постишева — не вірне, бо в той час Постишева на Україні вже не було.

відкликав засідання на другий день, але вже тільки з самим політбюром ЦК КП(б)У. На цьому засіданні Молотов повторив свої вимоги, а коли й цього разу зустрівся з відмовою, запропонував членам політбюра їхати в Москву. Розуміючи, до чого йде, Любченко відмовився, від'їхав додому і вчинив самогубство.

Результатом такого спротиву української верхівки КП(б)У Москві було те, що впродовж найближчих місяців з 9 членів політбюра ЦК КП(б)У не лишився на волі ніхто. З 12 членів уряду УССР — також ніхто. З 17 членів президії верховної ради УССР лише 4 особи не були арештовані, а з 57 членів ЦК КП(б)У лишилося 12 осіб. Майже всі арештовані були фізично знищені. (Тільки по смерті Сталіна був реабілітований голова верховної ради УССР Петровський, що в той час пропав був без вісти). При цьому арештовано не менше як 80 % секретарів обкомів, міськкомів та райкомів КП(б)У і голів обласних, міських та районових виконавчих комітетів. Арештові підпали керівники більших державних установ, знову погромлено ВУАН, союз письменників тощо.

Дані про колосальний розмір тодішніх чисток, що їх подають названі два свідки, потверджуються висловлюваннями самого Хрущова, який на XIV з'їзді в 1938 році сказав, що тільки в первинних партійних організаціях КП(б)У «вибрано» 15 861 особу і що з них 7 376 осіб було на своїх постах перед тим[56]). Значить, більше, ніж половина дотогочасних низових функціонерів партії в Україні була вичищена.

М. С. Хрущов — новий секретар ЦК КП(б)У

Масові арешти провідних діячів партії і державного апарату УССР створили ситуацію, в якій навіть формально Україна була позбавлена місцевої влади. За повідомленням «Правди» від 2 вересня 1937 р. головою раднаркому УССР став по самогубстві Любченка М. І. Бондаренко. Якщо йдеться про партію, то аж 29 січня 1938 року «Правда» повідомила, що ЦК КП(б)У звільнив від обов'язків першого секретаря С. Косіора і на його місце призначив М. С. Хрущова. Насправді така інституція, як «ЦК КП(б)У», в той час практично не

[56]) «Правда» від 16 червня 1938 р.

існувала. Виконуючим обов'язки другого секретаря ЦК КП(б)У став М. А. Бурмистренко, а новим шефом НКВД в Україні — Успенський. Дальшими членами політбюра, вибраними на XIV з'їзді КП(б)У в 1938 році, стали Коротченко, Тимошенко і Щербаков, а їх заступниками — Осипов і Зодіонченко.[57]) Призначений на голову уряду УССР у вересні 1937 року М. І. Бондаренко був замінений в лютому 1938 Д. С. Коротченком, який оставався на цьому посту до липня 1939 року, коли він став третім секретарем ЦК КП(б)У, а його пост як голови уряду зайняв Л. Р. Корніець. Тоді також головою Президії верховної Ради УССР став М. С. Гречуха.[58])

Усунувши в цей спосіб решгки проводу КП(б)У, Москва призначила в Україну нового свого висланника, росіянина Хрущова і давала йому до помочі зовсім нових, досі незнаних і, як показало майбутнє, зовсім безбарвних людей. Про деяких із них важко було сказати, чи вони взагалі українського походження. Крім того, в цих людей не було стажу старих членів партії, і тому ніхто з них не мав ніяких даних протиставитися щораз сильнішому курсові централізації і русифікації. Всі вони були зручним знаряддям Москви і типовим продуктом нової епохи персональної диктатури Сталіна і безконтрольного наступу російського великодержавного централізму на окремішність неросійських республік.

Причини чистки в Україні в 1937-38 рр. XIV з'їзд КП(б)У

Якщо говорити про офіційне пояснення потреби нової хвилі терору, то причин до цього було дві: перша — економічної і національно-політичної натури, точніше, бажання відірвати Україну від Росії і друга — відставання в сільському господарстві і промисловості, зокрема в Донбасі. Але на переломі 1937 і 1938 рр. гору беруть перші обвинувачення. Вони надають тон також XIV з'їздові КП(б)У, що відбувся в червні 1938 року і був проведений уже новим керівництвом КП(б)У з Хрущовим на чолі.

З'їзд цей характеристичний передусім тим, що він дістав похвалу Москви за добре виконання доручень

[57]) «Правда», 19 червня 1938

[58]) «Правда», 22 лютого 1938 і 29 липня 1939.

центру.[59]) На ньому не було вже нікого з провідних постатей давньої КП(б)У, і з'їзд з першого дня перетворився в форум, на якому всіх їх гуртом обвинувачено у невірності Москві. «Презренні зрадники батьківщини, шпигуни, диверсанти, убивці довгі роки хитро маскувалися і обманним шляхом пролізли на керівні пости в партійні, радянські і інші організації Радянської України», — говориться в резолюціях цього з'їзду.[60]) Отже маємо одверте признання, що на керівних постах в Україні сиділи вороги Москви.

Що ж робили ці «шпигуни і диверсанти»? Вони вели економічний саботаж[61]) і намагались вивести Україну з складу СССР і віддати її в «капіталістичне ярмо». Про це останнє говориться в окремій статті в «Більшовику України» за червень 1938 року на стор. 15: «Більшовики України, здійснюючи історичні рішення лютневого-березневого та січневого пленумів ЦК ВКП(б) і вказівки товариша Сталіна, провели велику плодотворчу роботу по викриттю і викорчуванню зміїних гнізд троцкістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних фашистських агентів любченків, хвиль, затонських, якірів, попових і інших підлих недобитків, які ставили собі метою реставрувати капіталізм в СРСР і віддати народи України в фашистське рабство, перетворити Україну в колонію фашистів Німеччини і Польщі». Із названих тут прізвищ Любченко і Затонський були вже згадані. Хвиля був заступником Затонського як комісара освіти УССР. Попов, росіянин за походженням, був видатним ідеологом большевиків в Україні. Якір, командувач Київської Особливої Воєнної Округи (КОВО), був ліквідований порядком чистки між провідними кадрами армії.

Дальшим злочином «шпигунів і диверсантів» було, мовляв, шкідництво на літературному фронті: «На літературному фронті буржуазні націоналісти докладали всіх зусиль до того, щоб створити свою фашистську термінологію, вигнати з української мови всяке слово, схоже на російське... Також шкідництво провадилось в українському правописі, історії України, українській

[59]) «Правда», 13 червня 1938.
[60]) «Більшовик України», ч. 7, липень 1938, стор. 12.
[61]) Промова Хрущова, там же, стор. 2.

літературі, фолькльорі і т. д.... Підлу, шкідницьку роботу провадили також білоруські, молдавські та інші націонал-фашисти».[62])

Щоб направити це уявне шкідництво на культурному фронті, XIV з'їзд ухвалив спеціяльні резолюції: «XIV з'їзд КП(б)У з особливою силою підкреслює необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних і середніх школах, а також у вузах. Буржуазні націоналісти, троцкісти і бухарінці йшли на всю мерзотність і підлість, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцкістів, бухарінців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від Союзу Радянських Соціялістичних Республік і відновлення капіталістичного рабства».[63])

Обвинувачування т. зв. троцкістів і бухарінців в українському націоналізмі є, звичайно, недоречним, бо відомо, що ці фракції у верхівці ВКП(б) постулятів на відірвання України від СССР аж ніяк не висували. Правда, крім моменту конкуренції у змаганні за владу, небезпечними вони могли бути Сталінові, як речникові імперіялістичного курсу, ще тим, що своїм минулим вони могли нагадувати про інші концепції. Також відомо, що в тих середпартійних опозиційних течіях, які боролися за владу в Кремлі, українські комуністи ніколи поважної ролі не грали. Цитована тут фразеологія є радше відгуком на тодішні процеси в Москві. Як згадано, на процесі Бухаріна і Рикова на лаві обвинувачених сидів також Гринько. Але йому закидали не так боротьбу за владу у верхівці, як те, що він, «Любченко і інші знову створили націонал-фашистську організацію» і що вони, колишні «боротьбісти-фашисти», ставили своїм завданням «відірвання України від Радянського Союзу».[64])

Крім того, не можна забувати, що Москві було вигідно прикривати свою боротьбу проти українського народу боротьбою проти «троцкістів і бухарінців». Також як зручний засіб для маскування треба вважати закид, що, мовляв, керівники КП(б)У затісняли по 1933 році

[62]) «Більшовик України», ч. 3, березень 1938, стор. 5.
[63]) «Більшовик України», ч. 7 липень 1938, стор. 19.
[64]) Там же, стор. 52.

розвиток в Україні російської мови. Цього напевно не робив росіянин Постишев. Важко також уявляти, щоб цього допускався Затонський, відомий малорос, що в 1933 році пропонував спільні українсько-російські школи — для успішної русифікації. Радше можна припускати, що всі ці люди, живши в Україні, бачили труднощі боротьби з українською стихією і мусіли з нею рахуватися. А тим часом навіть це вважалося прогріхом в умовах перемагаючого російського централізму. Москві йшлося не про те, щоб в Україні не кривдили російської мови. Про це в тодішніх умовах навіть говорити не можна було. Москві йшлося про те, щоб російську мову, як і взагалі все російське, всюди величали, щоб витісняли все місцеве, українське, все, що стоїть на перешкоді до уніфікації імперії. Цей великодержавницький тон вичувається в заяві Хрущова, який сказав, що «тепер всі народи будуть учитись російської мови», бо, мовляв, російські робітники показали всьому світові, як боротись за свободу. Він також обурюється з того, що в «численних українських школах вчили німецької, французької і польської мови, тільки не російської».[65])

Перемогу всеімперського курсу, що йшов з Москви, видно і з другої характеристичної риси XIV з'їзду. Це є одверте визнання, що остання чистка, як і попередня, була заряджена і проведена Москвою. В окремій статті «Більшовика України», присвяченій XIV з'їздові КП(б)У, стверджено, що «нещадне викорчовування ворогів — троцкістів, бухарінців, буржуазних націоналістів і іншої шпигунської погані — розпочалось лише після того, як ЦК ВК(б) надіслав на Україну для керівництва ЦК КП(б)У стійкого більшовика-сталінця Микиту Сергійовича Хрущова».[66])

Чи такого «нещадного викорчовування ворогів» не проводив Постишев і його соратники? Безперечно, проводив. Але тепер Москві цього вже не вистачало. Навіть найбільший розгул терору в Україні на переломі 1937 і 1938 років і кількамісячне панування Хрущова ще не зліквідували всіх «ворогів». Про це відкрито сказав Хрущов на XIV з'їзді КП(б)У в червні 1938 року: «Подекуди сидять ще замасковані вороги ... їх розгромимо і доб'ємо до кінця».[67]) Таке ж зобов'язання прийняв за кілька місяців після цього, отже при кінці грудня 1938 року, пленум ЦК КП(б)У, заявивши готовість у наступному році «до кінця знищити залишки ворожого охвістя троцкістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних зрадників».[68]) Такі висловлювання свідчать, що в Україні чистка тривала далі, коли в Росії період єжовщини кінчався: за повідомленням «Правди» від 8 грудня Єжов був знятий з поста начальника НКВД і його місце зайняв Берія.

Такі погрози потягли за собою відповідні діла. Ними були дальші репресії і насильна русифікація, що охопила тепер не тільки партію і деякі державні установи, але і все громадське життя. Ще до появи Хрущова в столичному Києві починає виходити газета російською мовою п. н. «Советская Украина», що стає офіціозом ЦК КП(б)У. Російська мова стає панівною в містах, українська історія фальшується.[69]) В ній все самостійницьке таврується як буржуазний націоналізм, а величається тільки те, що нібито лучить Україну з Росією. Зокрема величається загарбницька політика царату. Характеристично, що коли ще навіть у половині 30-их років офіційна большевицька історіографія допускала, що переяславський договір 1654 року «означав собою союз українських февдалів з російськими і юридично оформив початок колоніяльного панування Росії над Україною», то в 1939 році про цей факт уже писалося, що «гетьман (Хмельницький) визволив Україну від шляхетської Польщі» і «об'єднав Україну з Росією», що було «прогресивним» явищем минулого.[70])

[65]) «Правда», 16 червня 1938.

[66]) «Більшовик України», ч. 7. липень 1938, стор. 25.

[67]) Там же, стор. 2.

[68]) «Правда», 28 грудня 1938.

[69]) Ще в 1934 році Трояновський, тодішній советський амбасадор у Вашінґтоні, в розмові з кол. українським дипломатом Арнольдом Д. Марголіним нарікав, що «українці в Києві не хочуть говорити по-російськи навіть з росіянами». В очах Трояновського це був доказ «нельояльности» українців супроти Москви. Але в 1937 і 1938 рр. навіть така «нельояльність» просто не могла мати місця. Пор.: Arnold D. Margolin: „From a political diary", New York 1946, p. 95.

[70]) Большая Совесткая Енциклопедия, Москва 1935, т. 59, стор. 818 і «Правда» від 11 квітня 1939.

VI. ПСИХОЛОГІЧНА ВІЙНА МОСКВИ ЗА УКРАЇНУ — І ДАЛЬШИЙ ТЕРОР

Міжнародна актуалізація української проблеми і страх Москви за Україну

Проводячи розгром в Україні, Москва не могла не бачити, що в той самий час про Україну почали щораз більше говорити в зовнішньому світі. Наглий зріст потуги третього Райху і постійні погрози Гітлера на адресу Москви витворювали в світі враження, що війна між двома гігантами таки неминуча. У зв'язку з цим від 1938 року міжнародна преса щораз більше місця присвячувала українській справі і здогадним плянам Гітлера відірвати Україну від Росії. Оскільки в 1938 році більшість німецьких земель знайшлась уже в межах Райху, на порядок денний приходили питання дальших підбоїв чужих територій. Але гасло самоозначення німецького народу, з якого тоді скористався Гітлер, давало підставу Москві припускати, що з таким гаслом він може піти та Схід і з'єднати для себе симпатії поневолених нею народів.

З другого боку, якраз у період Хрущова виявився великий ріст сили українського народу на українських землях поза СССР. Дедалі гостріша міжнародна ситуація пожвавлювала національну активність на українських землях, що належали до Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії. В Польщі мала місце велика ворожість її українських громадян до польської окупації, але в тридцятих роках зросли там і сильні антибольшевицькі елементи. Бажання боротьби проти Москви було панівним в усій Західній Україні, і настрої ці большевикам були добре відомі. Не іншою була ситуація в ЧСР, де зокрема восени 1938 року, у зв'язку з перебудовою цієї держави на федеративній базі, сили українства виразно зросли. Про їх антибольшевицький характер не могло бути найменшого сумніву. Карпатська

Україна до такої міри занепокоїла Москву, що нею вважав конечним зайнятися сам Сталін, а за ним і Хрущов на XVIII з'їзді ВКП(б) в березні 1939 року, про що говоритимемо нижче. Про Карпатську Україну Сталін висловився нібито легковажно, але сам факт, що диктатор могутньої імперії займався в своїй програмовій доповіді питанням автономної держави з 700-тисячним населенням, вказує, яку велику питому вагу мала тоді Карпатська Україна і вся українська проблема взагалі.

Страх Москви перед українською проблемою був зумовлений всією довгою історією українсько-російських взаємин, зокрема в большевицький період, і трудністю приборкати українські визвольні прагнення і боротьбу. За весь час большевицького панування існувала небезпека відриву України від Москви, а тепер, в обличчі можливої війни, вона ставала ще серйознішою. «XJV з'їзд КП(б)У — говориться в згадуваній уже статті з приводу цього з'їзду, — пропонує всім парторганізаціям, всім членам і кандидатам партії в своїй роботі виходити з тієї обставини, що Радянська Україна є західнім форпостом країни соціялізму, що польсько-німецькі фашисти і інші аґресори готують напад з метою відторгнення України від СРСР».[71])

Врешті причиною страху за Україну були також її багатства. Як було згадано на початку, в 1917 році Україна була для Сталіна передусім харчовою базою Росії і зложищем сирівців. По двадцяти роках ситуація змінилася. Вартість України для російської імперії була тепер також у розбудованій українській промисловості. Тому Москва мала тепер ще більше причин для того, щоб тримати Україну при собі.

Якщо йдеться про Україну як тільки харчову базу, то виробництво зерна в УССР становило в 1940 році понад 28 млн тонн, цукрових буряків — 14,8 млн тонн, картоплі — 21,4 млн тонн.[72]) При цьому сільське господарство було в великій мірі змеханізоване. В 1940 році Україна мала 90 тис. тракторів, 31 тис. комбайнів, 50

---

[71]) «Більшовик України», ч. 7, липень 1938, стор. 26

[72]) «Закон про п'ятирічний плян відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946-1950 рр.» Укр. Вид. Політ. Літер., Київ 1946, стор. 4

тис. автомашин; тракторним парком МТС проводилась у колгоспах України оранка на 75%, а посівна на 51%.[73]) Якщо йдеться про продукцію самої тільки пшениці, то в 1931-1935 рр. Україна займала третє місце в світі, по США і СССР без України. На українські землі в СССР припало тоді 35% всієї совєтської продукції пшениці.[74])

Щодо підземних багатств України, то їх в 1940 році обраховувано так: запаси залізної руди — 7 мільярдів тонн, донецького вугілля — 70,5 мільярдів тонн, бурого вугілля — 5-6 мільярдів тонн; до цього треба додати велику кількість кольорових металів, пальних газів, графіту, ґраніту, каоліну.[75])

В 1940 році видобуто в Україні 83,8 млн тонн вугілля і 19 млн тонн залізної руди, а на заводах України витоплено 9,2 млн тонн чавуну, 8,6 млн тонн сталі і 6,3 млн тонн прокату. Машинобудування перевищило дореволюційну продукцію більше ніж в 50 разів, а виробництво електроенергії збільшилося в 24 рази[76]). Таким чином питома вага України у витопі чавуну в СССР становила в 1940 році 61,6%, сталі — 47,3%, у виробництві прокату — 47,8% у видобуванні залізної руди — 63,3%, манґанової руди — 34,9%, у витопі коксу — 72,1%.[77])

Отже «троцкізм», «бухарінство» і «український націоналізм», а далі ніби поборювання в Україні російської мови і обвинувачення в пов'язанні з чужими силами для відірвання України від Росії — це були головні гасла, під якими проходила боротьба Москви

[73]) Н. С. Хрущев: «Освобождение украинских земель от немецких захватчиков и очередные задачи восстановления народного хозяйства Советской Украины», «Большевик», н. 6, март 1944, стор. 8

[74]) Д-р Володимир Кубійович: «Географія українських і сумежних земель», Укр. Видавництво, Краків-Львів 1943, стор. 397

[75]) «Всесоюзная Сельскохозяйственная Выставка. Павильйон Украинской ССР», Огиз 1940, стор. 3

[76]) Н. С. Хрущев: «Освобождение украинских земель...», стор. 8 і «Закон про п'ятирічний плян...», стор. 4

[77]) «Комуніст», 25 березня 1941

проти українського народу і його прагнення до повної державної незалежности. В основі цієї боротьби лежав страх Кремля за поставу українського народу в критичні дні надходячої війни і побоювання усамостійнення України, що принесло б утрату багатої української землі. Очевидно, багатств України російський народ не потребував. Їх не потребувала б також і російська національна держава. Але для існування російської імперії вони видавались Кремлеві конечними.

Засоби психологічної війни Москви в Україні

Але дуже скоро большевики мусіли побачити, що, не зважаючи на все те, що перетерпіла Україна в 30-их роках, самим терором її присмирити не можна. Переконання, що війна наближається до кордонів СССР, підказувало політбюру думку про інші засоби, зокрема про конечність тактичних поступок в Україні. До них змушувало Москву політичне, стратегічне і економічне значення України. Крім того, коли в результаті німецько-польської війни до УССР була прилучена Західня Україна і тим самим у Совєтському Союзі зріс український фактор, обережність в українській політиці була тим більше доречна.

Отже якраз у період володіння в Україні Хрущова, якого прислали в Україну для того, щоб голим терором задавити рештки українського національного думання, Москва вважає себе змушеною до частинних, хай навіть дуже незначних і декларативних, поступок українській стихії. Цим вона, очевидно, не резиґнує з головної методи володіння, тобто з терору.

Оскільки можливість скорої війни розбудила серед українського народу надії на здобуття незалежности, Москва відразу почала таким сподіванням протидіяти. Йшлося передусім про те, щоб переконати українські народні маси, що від війни і можливих інтервентів їм не можна ждати чогонебудь доброго. Така пропаґанда була ведена вже в останній час володіння Постишева в Україні, але в період влади Хрущова вона значно посилюється. В большевицькій пресі починають щораз частіше появлятися статті і ширші довідки про австронімецьку окупацію України в 1918 році, про поведінку поляків в Україні в 1920 році, про українські визвольні війни проти шляхетської Польщі в період козаччи-

ни, а також про похід шведів на Україну в 1708 році.[78]) В 230-ту річницю битви під Полтавою, в якій українські і шведські війська зазнали поразки, зааранжовано в Полтаві в 1939 році урочисте засідання міської ради і вислано Хрущову вірнопідданчу адресу, в якій м. ін., сказано, що «коли аґресори посміють посягнути на нашу священну радянську землю, вони будуть знищені на їх території».[79])

В парі з цим слідує намагання переконати український народ, що в умовах такої ворожости до нього всяких інтервентів з Заходу єдиним надійним союзником українського народу може бути Москва. Ця суґестія проводиться в усій тодішній пропаґанді. При цьому від імени українського народу складаються заяви про його відданість Москві і готовість іти у спільному фронті. «Український народ буде битися пліч-о-пліч з великим руським народом, який вже не раз приходив на допомогу українському народові в його боротьбі проти ворогів України», — заявляє Хрущов на XVIII з'їзді ВКП(б) в березні 1939 року. [80]) А щоб переконати український народ, що в такому спільному фронті він дуже заінтересований, бо йдеться про його життєві інтереси, Хрущов додає: «Фашистським головачам, яким сниться українська пшениця, ми можемо сказати: на український коровай рота не роззявляй. Український народ сам любить білий хліб і він дасть по морді тому, хто суне своє свиняче рило в наш радянський город». І водночас, щоб показати, що іншої шанси, як іти з Москвою, український народ не має, Хрущов погрожує: «Ми будем винищувати, як тарганів, всяку мерзоту, яку насилають на українські землі чужоземні розвідки».[81])

[78]) «Більшовик України», ч. 1, січень 1938, стор. 56—84 ч. 3, березень 1939, стор. 58—72 і стор. 73—84; ч. 7, липень 1939, стор. 55—65.

[79]) С. М. Белоусов і О. П. Оглоблин: «Полтавська битва», Київ 1940, стор. 16, Видання Академії наук УССР (В березні 1941 року проф. О. П. Оглоблин виступив в обороні окремої історії неросійських народів. Пор. нижче, примітка 102).

[80]) «Більшовик України», ч. 5—6 за травень-червень 1939, стор. 60

[81]) Хрущев Н. С. «Речь на XVIII съезде ВКП(б) 13 марта 1939», Госиздат 1939, стор. 13 і 6

Коли на Заході вже йшла війна і коли большевики не були цілком певні вартости свого німецького союзника, психологічна війна Москви за здобуття прихильности українських мас іде далі. На нараді «передовиків» сільського господарства УССР в лютому 1940 р. Хрущов знову заявляє, що український народ буде «з нашим рідним братом, великим російським народом, до кінця бити і перемагати ворогів своїх». І, відхиляючи дещо завісу над причиною страху за Україну, Хрущов додає: «Старим, одряхлілим буржуазним країнам, любителям сіяти національний розбрат і на цьому будувати своє благополуччя, ми скажемо: шукайте місця для цього, де хочете, а на землях великого Радянського Союзу, на землях нашого українського народу нема для цього ґрунту».[82]) Цю свою промову, виголошену вже виразно у воєнному аспекті, Хрущов кінчає непрактикованим досі вигуком: «Хай живе великий український народ!»[83]) Як відомо, прикметник «великий» був звичайно резервований тільки для росіян. В цей період, а зокрема у воєнний час, його вживають деколи також на українську адресу. Така, зумовлена труднощами Москви, ідилія триває аж до 24 травня 1945 року, коли у відомому тості Сталіна «великими» проголошуються знову тільки росіяни.

Намагаючись переконати український народ, що йому не можна ждати нічого доброго з Заходу і що тому йому треба йти з Москвою, большевики водночас роблять все, щоб вмовити в українців, що, по суті, вони вже здійснили свої національні прагнення, бо Українська ССР — це справжня держава, що в ній процвітає розвиток українського народу тощо.

Така пропаґанда велась подекуди вже за попереднього етапу розгрому, тобто за Постишева, який, як згадано, дуже застерігався проти того, щоб боротьбу проти «українських націоналістів» утотожнювати з боротьбою большевиків проти українського народу. Після усунення Постишева, коли в Україну насувалася хвиля ще більшого розгрому, з тезами про незалежність української республіки виступив С. Косіор (на XIII з'їзді КП(б)У, в травні 1937 року). Він зокрема наголошу-

[82]) «Більшовик України», ч. 3, березень 1940, стор. 47

[83]) Там же

вав національно-український характер УССР, ріст українського робітництва, яке, як він сказав, було придушуване русифікаторською політикою царату, ріст української культури тощо.[84])

В другій половині 1937 і з початком 1938 року, коли, як сказано вище, ішла в Україні велика чистка під гаслом бити всіх, хто прагне відірвання України від Росії, і коли посилився русифікаторський курс, про українську державність говорилося мало. Гостра мова і погрози на адресу України визначали характер офіційних декларацій на XIV з'їзді КП(б)У, який відбувався саме в часі, коли акція розгрому ще тривала в повній силі.

XV з'їзд КП(б)У

Іншою натомість стала українська політика Москви два роки пізніше, що знайшло свій вияв на наступному, XV з'їзді КП(б)У, в травні 1940 р. Психологічна війна за здобуття українських мас, що видавалась би безглуздям в умовах розгрому в 1937 і 1938 роках, тепер почалася знову, і то в розмірах, з яких логічно випливала вже політика тактичних поступок Україні в час самої війни.

Це не значить, що Москва розцінила, що український народ уже присмирений і що «вороги» вже знищені. Якщо в липні 1939 р. на нараді передовиків тваринництва УССР, Хрущов заявив, що «тепер ми стоїмо на ногах міцно і твердо, як ніколи, тому що ми ґрунтовно очистили свою країну від ворожого охвістя, цих підлих фашистів: троцкістів, бухарінців і буржуазних націоналістів»[85]), то вже в лютому 1940 року він був змушений признатися, що «вороги у нас ще не подохли... деякі ще лишились»[86]).

Крім того, як показав XV з'їзд КП(б)У в травні 1940 року, господарська ситуація України не була кращою, якщо мова про виконання визначених Москвою планів. Правда, заготівлю хліба в 1938 і 1939 роках Україна виконала добре. Але зовсім не справилась вона з промисловістю. Як виходить із звітної доповіді Хрущова на

[84]) «Правда» від 29 травня 1937.
[85]) «Більшовик України», ч. 8, серпень 1939, стор. 2.
[86]) Більшовик України», ч. 3, березень 1940, стор. 46.

цьому з'їзді, промисловість України виконала плян в 1938 році тільки на 96,1%. (Ці і наступні дані взято з промов Хрущова, другого секретаря ЦК КП(б)У Бурмистенка і секретаря дніпропетровського обкому Зодіонченка на згаданому з'їзді; див. журнал «Більшовик України», ч. 6. червень 1940, стор. 5—16, 39, 64). В 1939 році промисловість України в загальному виконала плян на 100,5%, але відстали найважливіші її ділянки, а саме: плян щодо вугілля виконано на 95,1%, сталі — на 91,5%, труб — на 90,3%, чавуну — на 88,2%, прокату — на 81%. Якщо йдеться про товари широкого вжитку, то наркоммісцевпром виконав плян 1939 року на 96,9%, наркомлегпром — на 93%, наркомат лісової промисловости — на 87,3%.

Цікаво однак відмітити, що, не зважаючи на те, що «вороги ще не подохли» і що в найважливіших ділянках господарства були перебої, на XV з'їзді менше, ніж досі, говорилося про «українських націоналістів» як про головних винуватців. Тільки в звітах з новоприєднаних західніх областей України чимало говориться про тих «шкідників» як про діючу силу. Якщо йдеться про давню УССР, то третій секретар ЦК КП(б)У Коротченко сказав, що тут у звітному періоді під керівництвом ВКП(б) і Хрущова «буржуазних націоналістів» почищено і що треба вважати найбільшим успіхом КП(б)У.[87]). Це стверджує також Хрущов і поручає обережність. Але тепер він не повторяє своїх погроз з попереднього з'їзду, а радше закликає, щоб працювати краще. Причиною господарських невдач він вважає передусім бюрократію, зле господарювання, недбальство. Такий погляд підтримує також новий шеф НКВД в Україні І. О. Серов, який, крім того, стверджує, що ворожі елементи прокралися в ряди «чекістів України».[88])

Але найбільше характеристичним для XV з'їзду було намагання його керівників переконати український народ в національно-українському характері державного і партійного апарату УССР і про незалежність української республіки, що її український народ повинен добровільно боронити в разі війни. Большевикам ішлося про те, щоб зробити враження, що відносини

[87]) «Більшовик України», ч. 6, червень 1940, стор. 54.
[88]) Там же, стор. 6—7, 63.

в Україні, по періоді страшних знищень, знов устабілізувалися, що чистки і погоні за ворогами вже немає, що керівні органи республіки, що були розгромлені в 1937 і 1938 рр., уже відбудовані, що прийшли нові люди, гідні довір'я, що врешті ці люди є українського походження.

«Український» характер КП(б)У особливо наголошував сам Хрущов. У звітній доповіді на XV з'їзді він сказав, що КП(б)У має 319 523 члени і 201 555 кандидатів партії при такому національному складі: українців — 63%, росіян — 19,1%, євреїв — 13,4%, інших 4,4%.[89]) Відповідно до цього склад делеґатів на з'їзді був такий: українців — 313, росіян — 212, євреїв — 23, інших — 16.[90]) Якщо йдеться про комсомол України, то в той час у його керівних органах було 212 540 осіб, в цьому числі 160 685 українців.[91])

Наголошування «українського характеру» партії йшло в парі з намаганням створити враження про ріст української культури. Маючи на оці можливу війну і щоб затерти враження від років культурного розгрому, Москва робить все, щоб переконати, що йшлося тільки про усунення «націоналістичних перекручень» в українській культурі і що нова, «соціялістична» культура в Україні має всі дані для буйного розвитку. Вичерпними є під цим поглядом дані, що їх подав тодішній нарком освіти Ф. Редько. В його статті п. н. «Розквіт культури Радянської України»[92]) бачимо виразну тенденцію протиставити нищівну щодо української культури політику царату наявній політиці большевицької партії. Водночас автор взяв на себе важке завдання довести, що в останні роки розгрому українська культура таки росла. Ось деякі з його даних: тоді як в 1914/15 рр. училося в школах України 1 680 тис. учнів, в 1939/40 рр. їх було 5,6 млн. Неповних і повних середніх шкіл в 1914/15 рр. було 731, а в 1938/39 їх нараховувалось 11 160. До революції не було в школах української мови, а в 1938/39 рр. українською мовою вчилось 4 млн дітей (82% загальної їх кількости). В вузах і

[89]) Там же, стор. 21.

[90]) «Комуніст», 16 травня 1940.

[91]) «Комуніст», 1 жовтня 1940; промова секретаря ЦК ЛКСМУ Хоменка на XII з'їзді ЛКСМУ.

[92]) «Більшовик України», ч. 11, листопад 1939, стор. 57—66.

технікумах УССР студіювало в той час 122,3 тис. студентів. В Україні було тоді коло 30 тис. лікарів, понад 15 тис. аґрономів, понад 20 тис. інженерів, механіків і техніків наркомзему і наркомрадгоспів, 122,5 тис. інженерно-технічного персоналу великої промисловости, 5 447 наукових робітників, понад 7 тис. артистів і працівників мистецтва, до 300 письменників, 1 350 художників і архітектів, 105 композиторів. Академія наук мала 60 дійсних членів, 68 членів-кореспондентів і 1 тисячу наукових працівників, а її бібліотека нараховувала понад 5 млн томів. В 1928 році видано книжок українською мовою 24,2 млн примірників, тобто 66,4% загального тиражу в УССР, а в 1938 р. українських книжок з'явилося 64,4 млн примірників, тобто 83,7% всього тиражу в УССР.

Пропаґанда і дійсність

Але ці дані про партію і українську культуру ніяк не можна трактувати як доказ зростання справді українського первня. Дійсність переконувала, що наведені деклярації і числа мали іншу вимову, ніж та, яку намагались удати большевики. Передусім, якщо йдеться про КП(б)У, то по двох більших погромах її за Постишева і Хрущова з неї вичищено всякий елемент, що мав би будь-яку національно-політичну українську біографію, а тим більше відвагу боронити незалежність української советської республіки. В керівних органах КП(б)У, вибраних на XV з'їзді КП(б)У, опинилися з дотеперішніх співробітників Хрущова М. О. Бурмистенко, Д. С. Коротченко і С. Б. Задіонченко, про українськість яких важко щонебудь певне сказати. (За даними газети «Вперед» за вересень 1954 р., Коротченко є все ж українського походження. Свою типово бюрократичну кар'єру він завдячує довголітній своїй співпраці з Хрущовим у Москві). Вони були доповнені такими безбарвними постатями з України, як М. С. Гречуха та Л. Р. Корнієць, і росіянами І. О. Серовим і П. М. Любавіним[93]). Такий склад політбюра ЦК КП(б)У, в якому два найважливіші пости, першого секретаря (Хрущов) і шефа НКВД (Серов), були забезпечені за росіянами, не міг лишати сумнівів що-

[93]) «Більшовик України», ч. 6, червень 1940, стор. 2—3.

до справжнього характеру цієї «української влади». Між кандидатами в члени тодішнього ЦК КП(б)У зустрічаємо також росіянина Л. Г. Мельнікова, який в повоєнні роки став уже першим секретарем ЦК КП(б)У і був в червні 1953 року усунений за посилений русифікаторський курс у Західній Україні, зокрема в ділянці шкільництва. Військовим командантом в Україні (КОВО) в другій половині 1940 року був росіянин Г. К. Жуков, відома постать з другої світової війни. Щойно на весні 1941 року зустрічаємо на цьому посту українця, ген.-полк. М. П. Кирпоноса.

Такий стан у верхівці української республіки відзеркалював те, що мало місце в нижчих щаблях державної драбини. Великий зріст членства КП(б)У, а також і формально українського елементу в ній, був передусім результатом успішного набору нових людей, бо розгроми 1937 і 1938 року прорідили персонал в усіх установах УССР. Тому між 1 травня 1938 і 1 квітня 1940 р. кількість членів і кандидатів у КП(б)У зросла до 235 260, отже на 82,3%.[94]) Все це мали бути нові «передові люди нашої країни, робітники ведущих професій, кращі колгоспники, кращі представники нашої соціялістичної інтеліґенції».[95]) Цих людей висували тепер на провідну роботу, і вони мали створити ту нову верству, що на неї мав спиратися режим Хрущова. За даними «Більшовика України» (з травня 1940, стор.45) за два роки, від XIV до XV з'їзду КП(б)У, висунено на керівну роботу 45 593 нові особи. Коли до цього додати ті кадри, що їх висунено до XIV з'їзду, тобто від весни 1937 року, коли почалася нова чистка, то буде ясно, які великі потрясення пережив в той час державний і партійний апарат УССР. Водночас ці зміни спричинили ріст в Україні нової сталінської бюрократії. Вона складалася з представників партії і уряду, функціонерів поліції, керівників господарства, частинно з фахівців і з науковців. Між ними було чимало кар'єристів, що легко піддавались корупції та розкладові і які були однією з причин невиконання планів і лихого керівництва. («Пройдисвіти і негідні елементи пролізли в партію», — писав «Комуніст» 18 липня 1940). Ця нова керуюча каста, зростаючи в усім СССР, була в неросійських республіках ідеальним інструментом русифікації

[94]) «Більшовик України», ч. 5, травень 1940, стор. 42.
[95]) Там же.

та експлуатації і зненавидженого трактування всього, що місцеве. Якщо в 20-их роках могли траплятись в Україні постаті росіян типу Волобуєва, які боронили прав України проти російського великодержавного централізму, то в умовах 30-их років і пізніше такі постаті не появляються. Вони взагалі не могли постати в існуючих умовах і наявній обстанові.

Типовими для цієї нової верхівки в підсовєтській Україні є її вірнопідданість і підлабузництво, таке характеристичне для всякої бюрократії. Все, що приходить з Москви, є цим елементом вихвалюване і адороване. Діячі типу Гречухи чи Корнійця величають на XV з'їзді Хрущова, як того єдиного, що з доручення Москви завів лад в Україні. В парі з цим знати серед нової верхівки страх перед найменшими закидами в «українськім ухилі». Варто, напр., відмітити, що коли на XV з'їзді Хрущов закликав «зміцнювати дружбу народів, зміцнювати дружбу великого українського народу з великим російським народом і безпощадно боротися з ворогами народу-продажними аґентами імперіялістичної буржуазії», — то його слова були перервані оплесками тільки по словах «з великим російським народом»[96]). Правда, на тому ж з'їзді «великим» назвали український народ — за прикладом Хрущова — також Гречуха і І. Д. Компанець, секретар Тернопільського обкому.

Звичайно, такі, вимогами пропаґанди зумовлені заяви ніяк не зміняли фактичного стану, і ті помітні діячі української культури, які по терорі 1929-1938 рр. ще залишилися в живих, мусіли піддатися курсові ідолопоклонства перед усім, що йшло з Москви. В українській літературі поставали твори, що вкладались у прокрустове ложе насталої русифікаторсько-централістичної дійсности. Не тільки Пушкінський ювілей, але також Шевченківські свята використовувались для того, щоб цементувати єдність України з Росією. Як і за років розгрому, навіть уживання української мови, як такої, вважалось небезпечним. [97])

[96]) «Більшовик України», ч. 6, червень 1940, стор. 25.
[97]) Див. опис зустрічі української письменниці з Західньої України, Софії Парфанович, з Павлом Тичиною в Києві в 1940 р., поданий в її книжці п. н. «У Києві в 1940 році», Авґсбурґ, 1950, стор. 43

Крім того, над усім українським культурним життям тяжіла гнітюча атмосфера совєтського конформізму, і на нараді активу радянських письменників України Олександер Корнійчук ствердив, що більшість письменників «не тільки стоїть осторонь подій нашого життя, але й по два-три роки нічого не пише».[98]) Правда, він сам здобув у той час великий розголос і нагороду за свою п'єсу п. н. «Богдан Хмельницький», але вона, як відомо, була написана в пляні мобілізації українських настроїв проти Заходу (поляків) і наголошення єдности України з Росією.

Саме в такому світлі треба приймати наведені вище дані Ф. Редька. Не можна забувати, що на великі тиражі української книги, про які він згадує, складалось, напр., 17 284 000 примірників т. зв. клясиків марксизму—ленінізму, які залили Україну в період другої п'ятирічки.[99]) Цікаво однак відмітити, що з п'яти мільйонів екземплярів короткого курсу історії ВКП(б) розійшлась українською мовою менше, ніж половина, бо тільки 2.3 млн.[100]) Це вказує на те, що, незалежно від формального збільшення кількости українців в КП(б)У, більшість цих «українських комуністів» воліла читати своїх партійних клясиків у російській мові.

Русифікаційний курс у практиці позначався навіть у в'язницях і мав підтримку серед російських великодержавних елементів, що самі були переслідувані режимом.[101]) Незалежно від намагань режиму приєднати симпатії українських мас, в російській науці, зокрема історичній, проповідувались теорії, що розглядали все минуле народів колишньої російської імперії як одну цілість. Як згадано вище, в двадцятих роках совєтська історіографія розглядала підбій неросійських народів царатом як безумовне зло. В тридцятих роках цей погляд був заступлений теорією «меншого зла». А в сорокових роках прийшла їй на зміну нова теорія, що називала загарбання України Росією «найнадійнішим

[98]) «Комуніст», 27 вересня 1940

[99]) «Більшовик України», ч. 3, березень 1940, стор. 64

[100]) «Більшовик України», ч. 6, червень 1940, стор. 72 і 83

[101]) Д-р Іван Німчук. «595 днів совєтським в'язнем». Торонто, 1950, стор. 143

виходом для українського народу». Правда, безпосередньо перед війною допускалася критика українськими вченими таких шовіністичних російських поглядів.[102])

Отже традиційна політика Москви супроти поневолених нею народів, навіть в умовах безпосередньої воєнної небезпеки, не резигнувала з устійненої практики натиску. Це не перешкоджало Кремлеві йти на тактичні, декларативні поступки там, де це було конечне. Цю подвійну гру в українському питанні Москва розгорнула дуже широко в час самої війни. В передвоєнний період ця гра Москви була особливо виразною щодо Західньої України.

Пригляньмося цьому моментові дещо ближче.

[102]) Див. у «Комуністі» з 11 березня 1941 р. рецензію проф. О. Оглобліна на книжку члена Академії наук СССР А. В. Шестакова п. н. «В помощь изучающим историю СССР». Український учений закидає Шестакову, що він нехтує історією неросійських народів на користь історії єдиної царської імперії.

VII. МОСКВА І ЗАХІДНЯ УКРАЇНА В ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Росія і Західня Україна

Не можна забувати, що вже в міжвоєнний період большевицька Москва здобула чималий досвід в західньоукраїнському питанні. Впродовж цього часу вона не пропускала ні одної нагоди для того, щоб декларативно ставити себе в позицію оборонця західніх українців перед польським гнітом. При цьому формально большевики розглядали Західню Україну як частину УССР, отже інакше, ніж це робив царат, який по зайнятті Галичини в 1915 році трактував її як частину Росії. Для того, щоб оправдати загарбання решти українських земель, тодішній головнокомандувач російських армій, великий князь Ніколай Ніколайович міг покликатися тільки на гадану історичну єдність земель Ярослава Осьмомисла, Данила і Романа з російською імперією і на «промисел Божий, благословивший дело великих собирателей Земли Русской».[103])

Натомість відповідне поставлення большевиками національного питання відкривало для них далеко більші можливості гри. Як і царський режим, вони змагали до того, щоб прилучити Західню Україну до імперії. При тому їм ішлося не тільки про територіяльну експансію, а і про те, щоб дістати до рук всі українські самостійницькі елементи поза УССР і ліквідувати загрозу з їх боку для себе в Україні. Правда, наскільки Москві це вдалося або наскільки через об'єднання всіх українських земель зросло українське самостійництво, в наслідок чого Москва стала перед об'єднаним фронтом всього українського народу, що прагне

[103]) Дмитро Дорошенко: «Історія України 1917—1923 рр.», т. І., Ужгород, 1932, стор. 6

до державної незалежности, — про все це вирішить щойно історія.

Змагаючи до опанування Західньої України, большевики, звичайно, ніколи не розкривали своїх справжніх плянів. Натомість вони дуже багато говорили про те, що Західня Україна поневолена поляками, що на Західній Україні йде боротьба і що західні українці прагнуть до соборности.

Об'єктивно це відповідало правді, при чому прагнення до соборности існувало по обох боках польсько-совєтського кордону. В Західній Україні, незалежно від всієї ворожости до большевиків, жила в 20-их роках надія, що з часом сила українського народу перетворить УССР у справжню українську державу. Об'єднання Західньої України з такою, справді самостійною державою було б цілком природним процесом. Такі сподівання були наявні також серед українців в УССР, а тодішні провідні українські комуністи навіть розраховували на те, що можливе приєднання Західньої України до УССР підсилить питому вагу українського фактора в усім СССР, а зокрема в УССР. На весні 1927 року Микола Скрипник виступив з промовою на з'їзді окружних рад Київщини і домагався прилучення до України не тільки деяких сіл Курщини, що належали до РСФСР, але також західніх українських земель.[104]) Ці природні українські прагнення Москва толерувала, бо вони дозволяли їй прикривати її імперіялістичні пляни щодо решти неопанованих ще нею українських земель.

Крім того, Москва використовувала для себе те становище, в якому перебували тоді західні українці в Польщі.

Західня Україна в умовах польської окупації

Поперше, західні українці розглядали Польщу як свого історичного ворога, що повалив Західню Українську Народну Республіку і прагне до тривалого поневолення українського народу. Тому й боротьба україн-

[104]) Ілько Борщак: «Дві зустрічі» в «Україна. Українознавство і українське культурне життя», Париж, 1950, ч. 4, стор. 254

ського народу проти Польщі мала вже в перші роки польської окупації Західньої України дуже широкі розміри. В Галичині вона виявилася зокрема в бойкоті перепису населення в 1921 році і виборів в 1922 році, у заснуванні і ведені власного українського таємного університету, в боротьбі Української Військової Організації, а пізніше — в боротьбі ОУН, в упертій розбудові власного політичного, економічного та культурного життя тощо.

З другого боку, економічне становище українського населення в Західній Україні було дуже важке. Ці землі належали до найбільше занедбаних і найбільше експлуатованих чужим, тобто австрійським, а фактично польським режимом. Цю політику продовжувала і самостійна Польща, зовсім не турбуючися про економічний розвиток українського населення. Напр., щоб закріпити своє панування в Західній Україні, поляки проводили колонізацію Галичини польськими осадниками; а Галичина належала до найбільш перенаселених закутків Европи, і дрібні господарства становили в ній аж 42% всіх господарств, хоч обіймали ледве 9% всієї площі землі. В той же час середні господарства, при кількості землі від 2 до 5 гектарів творили 39% всіх господарств, а великі посілості дідичів, що були у величезній більшості поляками, і заможних селян становили тільки 5% усіх господарств, але займали аж 47% усієї землі.[105])

Ситуацію погіршувало те, що поляки водночас гальмували відплив надміру селянського елементу до міст і спиняли розвиток українського робітництва, а також української інтеліґенції. Це виявлялось не тільки у важких обмеженнях для української молоді вчитися в університетах, зокрема у Львові, але також у поступовій польонізації низового шкільництва. Дві таблиці, що їх тут подаємо, покажуть, як польонізувалось українське народне шкільництво в Галичині і Волині від 1921 і до 1938 рр.:

[105]) Д-р Володимир Кубійович : «Географія українських...», стор. 373

	Шкільний рік		
Народні школи в Галичині	1921-22	1927-28	1937-38
українські:	2 426	745	352
польські:	2 247	2 325	2 127
утраквістичні:	—	1 635	2 485

	Шкільний рік		
Народні школи на Волині	1922-23	1927-28	1937-38
українські:	443	8	8
польські:	546	709	1 459
утраквістичні:	89	421	520

В таких умовах наприкінці 30-их років на 100 українських дітей у Польщі вчилося в українських школах тільки 7%, в утраквістичних — коло 45%, а в польських — решта, тобто 48%. До цього треба додати, що в утраквістичних школах навчання відбувалося здебільша польською мовою, а вчителями були майже завжди поляки, які часто не знали української мови.[106])

Така польська політика в Західній Україні відзеркалювала провідну напрямну Варшави, що змагала до знесилення, а то і прямого нищення українського елементу порядком насильної асиміляції, про що зрештою говорили цілком одверто кола польської шовіністичної, т. зв. народно-демократичної партії (С. Ґрабський, С. Ґломбінський, Р. Дмовський). Навіть коли по кільканадцятьох роках польського володіння в Західній Україні показалося, що української проблеми так легко розв'язати не можна, поляки і далі вважали своїм провідним завданням побудову однородної польської національної держави[107]), що в умовах, коли неполяки в Польщі становили майже одну третину населення, могло статися тільки порядком насильної асиміляції національних меншин, в тому числі і українців. Ворожість польських шовіністичних кіл ішла так далеко, що вони навіть виключали існування української дер-

[106]) Енциклопедія Українознавства, том перший, III, Мюнхен—Нью-Йорк, 1949, стор. 945

[107]) Klaudjusz Hrabyk: «Kwestja zydowska», Lwow, 1934, str. 5

жави на схід від Збруча, вважаючи, що, мовляв, краще для Польщі мати за сусіда сильну, навіть ворожу державу типу російської імперії, ніж слабу Україну.[108]) А ті поляки, які допускали існування української держави над Дніпром, годились на це під умовою, що та українська держава переселить до себе західніх українців.[109])

Отже на практиці всі польські політичні кола не визнавали прав українського народу до Західньої України і різнились між собою тільки щодо метод боротьби проти українського населення, але не щодо ворожого в принципі ставлення до українського народу.

Тоді як радикальні польські елементи вимагали насильної асиміляції і здавлення росту української національної свідомости і культури, «ліберали» дорадчували радше асиміляцію державну і змагання до того, щоб західні українці відмовилися від в'язання своєї долі з Східньою Україною. А польські комуністи довший час були за інтеґрацію КПЗУ в компартію Польщі на правах обласної організації.

Якщо йдеться про польську адміністрацію, як таку, то вона головним своїм завданням вважала тероризувати українське населення і гальмувати будь-яке організоване українське життя.[110]) При цьому польський уряд залюбки піддержував у Західній Україні рештки завмираючого москвофільства. Такою, м. ін., була політика польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, що загинув в 1934 році під час атентату, який на нього зробила ОУН. Така політика уряду була визначно піддержувана польською меншиною Західньої України, зокрема великими землевласниками, осадниками і всіма «народовими демократами», які вважали, що українські маси Західньої України ще не

[108]) Roman Dmowski: «Swiat powojenny i Polska», Warszawa, 1932, str. 264

[109]) Wladyslaw Studnicki: «System polityczny Europy a Polska», Warszawa, 1935, str. 233

[110]) Aleksander Bochenski: „Problem polityczny Ziemi Czerwienskiej" у збірній праці п. н. Aleksander Bochenski, Stanislaw Los, Wlodzimierz Baczkowski: „Problem polsko-ukrainski w Ziemi Czerwienskiej", Warszawa, 1938, str. 12—13

самоозначилися, що з них можна зробити поляків і що вся справа тільки в тому, щоб знищити горстку «сепаратистської» інтеліґенції.[111])

Національна політика Москви і західні українці

Не треба й казати, що такі умови життя і така польська політика відкривали широкі можливості для гри Москви в Західній Україні, і то в площині як національно-політичних, так і соціяльно-економічних моментів. Тоді як поляки часто заперечували саме існування українського народу і його право називатися своїм власним іменем, Москва формально дозволяла на існування української республіки. Тоді як поляки масово ліквідували українське шкільництво, в УССР, принаймні за формою, проходив відмінний процес. Це дало підставу для наростання в 20-их роках у Західній Україні радянофільських настроїв, що були пляново підсилювані Москвою і Харковом такими засобами, як от висилання українських книжок з УССР у Західню Україну, взаємні відвідини провідних діячів, матеріяльна допомога для радянофільських видань у Західній Україні тощо. Коли розглядати цю ситуацію з перспективи років, треба визнати, що тільки велика вітальна сила українського народу в Західній Україні і сила української національної ідеї були причиною того, що в 20-их роках Західня Україна не впала жертвою більшої московської гри, а радянофільство частини тодішньої інтеліґенції було відносно короткотривалим явищем. При цьому тодішні настрої випливали як правило з розрахунку, що в умовах УССР росте якесь українське організоване життя і що воно може стати етапом до справжньої державности. В свій час такі погляди заступали не тільки радянофіли; їх не відкидали навіть деякі кола виразно антикомуністичних партій Західньої України типу Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО). В платформі цієї партії з липня 1925 року прийнято одну точку, в якій допускалась можливість, що УССР може

[111]) Jedrzej Giertych: „O program polityki kresowej", Warszawa, 1932, str. 7 і 8

стати етапом до повної державної незалежности України.[112])

Інтересно однак відмітити, що, коли 19—20 листопада 1926 року відбувся з'їзд УНДО, в програму партії, яка була прийнята на цьому з'їзді, не внесено згаданої постанови попередньої плятформи. Натомість її перенесено до резолюцій — з тим, що і там надано їй менш зобов'язуючого звучання, а саме: що «український народ під Польщею орієнтується на ту національну силу і на ті національні успіхи, що ростуть над Дніпром». Як свідчить провідний учасник тих подій, така зміна попередньої точки плятформи була наслідком компромісу з тими, які конечно хотіли внести попередню постанову з плятформи в програму УНДО, що їм однак не вдалося.[113]) Це вказувало на те, що навіть в той час, час розгорненої «українізації» в УССР, українська політична думка в Західній Україні йшла власними шляхами і не піддавалась радянофільським впливам.

Але зріст українського фактора в УССР в 20-их роках занепокоїв Москву, — і так само небезпечними для неї мусіли їй видатися самостійний розвиток української національної ідеї і політична активність у Західній Україні. Алярмуючим для Москви стало те, що цей зріст поширився навіть на ті кола, які вона розглядала як свою пряму аґентуру, тобто на Комуністичну Партію Західньої України (КПЗУ). Подібно до КП(б)У, в якій ішла боротьба проти русифікаторських елементів, в КПЗУ також відбулась боротьба проти тих же елементів, які там рекрутувалися з неукраїнців. Крім того, більшість КПЗУ підтримала виступи Шумського і Хвильового в КП(б)У і в Комінтерні. Коли таку позицію зайняли провідні діячі КПЗУ (Максимович, Васильків, Турянський), Комінтерн вимагав їх засудження з боку пленуму ЦК КПЗУ. Але резолюція Комінтерну була відкинена більшістю 10 : 2. У відповідь на це тодішня КПЗУ була виключена з Комінтерну, що вже тоді був недвозначним інструментом у руках московського політбюра, а замість неї була наспіх змонтована нова КПЗУ, передусім з неукраїнських елементів, що осталися вірні Кремлеві.[114]) ЦК КП(б)У вважав потрібним виправдати свої заходи в окремому листі до Комінтерну, в якому, м. ін., писав: «Останнього часу в Західній Україні складається нове складне співвідношення громадянських сил ... можна спостерігати цілу низку тривожних симптомів, що свідчать про наявний вплив буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології на КПЗУ ... створюється єдиний фронт націоналістичного ухилу в українському національному питанні на Радянській і Західній Україні».[115])

Події в КПЗУ були поважною перешкодою для московських спроб здобути ґрунт у Західній Україні. Тим не менше в наступних роках большевики ще мали змогу втручатися в життя західніх українців. Маємо на увазі акції Скрипника і всіх тих елементів КП(б)У, які також вірили в те, що УССР ступнево йде до справжньої незалежности. Щойно процес СВУ, а потім насильна колективізація і вістки про початок голоду в Україні в 1932 році підірвали в цілому ґрунт для всякого активного радянофільства в Західній Україні. Самовбивство Скрипника і Хвильового, чистка партійного апарату КП(б)У і, що найважливіше, розгорнений терор проти всіх українських самостійницьких кіл в УССР, врешті знищення в УССР відомої родини галицьких діячів Крушельницьких, мали такі наслідки, що навіть рештки українського елементу, що ще осталися в КПЗУ, публічно засуджували політику Москви, викриваючи її як організований похід проти України російського шовінізму. КПЗУ стала притулком чужо-

[112]) Михайло Лозинський: «Уваги про українську державність», Відень 1927, стор. 49

[113]) Василь Мудрий: «Українське Національно-Демократичне Об'єднання. З нагоди 30-ліття його постання», «Свобода», Джерсі Сіті, США, 18 і 21 вересня 1954 р.

[114]) Kommunistische Partei der Westukraine. Die ukrainische nationale Frage. Materialien zur Frage der sogenannten ukrainischen Abweichungen („Schumskismus") in der kommunistischen Partei der Ukraine und der kommunistischen Partei der Westukraine. Lemberg 1928, S. 5

[115]) Цит. з праці Миколи Ковалевського: «Україна під червоним ярмом», видавництво «Схід», Варшава-Львів 1936, стор. 54. Пор. також Jurij Lawrynenke: „Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward the Ukraine", New York 1953 p. 278 та Е. Ф. Гирчак: «На два фронта ...», стор. 123-127.

національних елементів.[116]) Одиниці ж українського походження, що і після цього лишилися в КПЗУ, були в більшості зліквідовані большевиками відразу по тому, як червона армія зайняла Західню Україну (в 1939 році).

Не могли відбудувати радянофільських позицій у Західній Україні також такі факти, як перенесення столиці УССР до Києва в 1934 році. Як сказано вище, акт цей прийшов після однорічного володіння Постишева в Україні і проведеного ним розгрому. Москві йшлося про те, щоб у цій ситуації зробити щось таке, що бодай частинно приєднало б до неї прихильність українського народу, і то не тільки в межах УССР. «Акт українського уряду і ЦК КП(б)У має особливе значення не тільки для самої України, не тільки для СССР, але також і міжнародне», — писалося в статті п. н. «Хай живе нова столиця України» в одному з офіційних видань у Москві.[117]) Ясно, що «міжнародне» значення цього акту було розраховане зокрема на українців, що жили поза межами УССР. Тим не менше перенесення столиці УССР до Києва не викликало в Західній Україні відгуку, прихильного щодо большевиків.

Якщо йдеться про протидіяння радянофільським настроям у 20-их роках, то дуже активним чинником спротиву їм був український націоналістичний рух. Не було випадковим, що якраз серед молоді, яка в більшості була націоналістичною, комуністів чи їх прихильників було дуже мало. Український націоналістичний рух дуже енергійно виступав проти всяких форм співпраці деяких кіл Західньої України з Харковом. Навіть в той час (половина 20-их років) згаданий рух вважав, що Харків є експонентом російських великодержавних інтересів. Одним з найповажніших публічних масових виявів націоналістичного руху були протикомуністичні демонстрації під будинком совєтського консуляту у Львові в листопаді 1929 року. Демонстрації були протестом проти тодішніх арештів діячів СУМ і

[116]) Степан Волинець: «Слово до друзів», Львів 1933, стор. 1—15

[117]) «Революция и национальности», ч. 7 (53), Москва, июль 1934, стор. 15

СВУ в УССР.[118]) Виразом протесту проти пізніших репресій і голоду був згаданий уже атентат Лемика в совєтському консуляті у Львові в 1933 році. Акт цей відбувся з масовими протестними акціями, організованими спеціяльним «Українським громадським комітетом рятунку України», що був створений у Львові з представників 44 українських установ і репрезентував тодішнє українське політичне і громадське життя Західньої України.[119]) Водночас Українська Парляментарна Репрезентація, що складалася з українських послів у польському соймі, і Провід Українських Націоналістів повели широку політичну акцію на Заході, зокрема в Лізі Націй, протестуючи проти московського народовбивства в Україні.

В другій половині 30-их років Москва та її аґентура в Західній Україні робили деякі спроби відвоювати втрачені позиції. Для цих спроб вони використали головно важке економічне становище, в якому опинилося зубожіле населення Західньої України, насамперед Галичини. Нагоду для їх акції дали масові страйки, які вибухли в 1936 році у Львові. До того, що ці події не стали здобиччю для комуністичних аґітаторів, причинилось не тільки антикомуністичне і антимосковське наставлення західніх українців, але також активне втручання ОУН, яка в той час почала присвячувати щораз більше уваги соціяльно-економічним питанням і поширила свої впливи серед українського робітництва та селянства. З ініціятиви ОУН були проведені робітничі страйки на галицькому Підкарпатті, зокрема страйки лісових робітників. Знову ж на Поділлі розгорілися хліборобські страйки влітку 1937 р. Їх метою було виборотн женцям кращі умови заробітку. Йшло про те, щоб селянин, який наймався в поміщиків жати збіжжя, одержав як заплату кожний дев'ятий, а не, як до того часу, шістьнадцятий сніп. Крім того ОУН вела в тому часі протиколонізаційні акції

[118]) Богдан Кравців: «Перші гасла і перші стріли. До історії розвитку націоналістичного руху на ЗУЗ», «Вісник ООЧСУ», ч. 48, Нью-Йорк, січень—березень 1951, стор. 22

[119]) Василь Мудрий: «Лихоліття України», Львів 1933, стор. 129

проти польських поселенців з заходу у відповідь на те, що українським селянам польська адміністрація не давала змоги купувати землю при парцеляції поміщицьких дворів. Тут треба також сказати, що постійна боротьба ОУН проти аґентури Москви в Західній Україні приводила до численних зударів між українською молоддю і большевицькими аґентами. Голосні були зудари зокрема на горі Маківці та Лисоні, де щороку збірались тисячі українців, щоб вшанувати пам'ять українських січових стрільців, які в 1915 і 1916 рр. загинули в обороні тих гір перед наступом російської царської армії. Щорічні походи на ці гори перемінялись в масові українські національні маніфестації, що їх польська поліція також намагалась розігнати, впрочім безуспішно.[120])

Отже стан українського населення в Західній Україні, а тим більше тодішні розгроми організованого українського життя в УССР не сприяли тому, щоб Москва могла здобути в той час будь-які успіхи на західніх українських землях. Це була одна з більших невдач большевицької Москви в українському національному питанні. Факт цей один з західніх дослідників большевицької політики оцінює так: «Неспроможність здобути для себе мирними засобами населення Західньої України була, мабуть, найбільшим провалом совєтської національної політики на кордонах Росії».[121])

Большевики бачили не тільки втрату своїх політичних позицій в Західній Україні, але також поважну загрозу з боку західніх українців для своїх позицій у самій УССР. Москва розуміла, що навіть в умовах важкої польської окупації у Західній Україні міг зберегти себе сильний політичний і культурний український осередок, що його самостійницьке обличчя і динаміка могли творити атрактивну силу для центральної України. Крім того, Москва постійно турбувалась тим, що

[120]) Д-р Лев Ребет: «Світла і тіні ОУН», «Український Самостійник», Мюнхен, числа від 16 і 23 січня 1955 і «Двадцять років боротьби. У двадцяті роковини ОУН — 1929-1949» у «Визвольна Політика», Рік IV, 1949, ч. 20, Мюнхен (?), стор. 6.

[121]) Walter Kolarz: "Russia and her colonies", London 1952, p. 135

з заходу, від сторони Польщі і Німеччини, може прийти інтервенція проти СССР. Вона знала, що таку війну весь український народ може використати для того, щоб підняти боротьбу за повну самостійність. Коли, напр., в наслідок т. зв. «нормалізації українсько-польських взаємин» у 1935 році посли УНДО голосували в польському парляменті за військовий бюджет, Москва відразу скоментувала цей факт як такий, що лежить у пляні українсько-польського походу проти СССР.[122]) Москва, крім того, постійно обвинувачувала українських націоналістів у співпраці з Німеччиною, метою якої є, мовляв, також підготова війни проти СССР. Таким чином, страх за Україну, що, як сказано вище, був одним з мотивів політики Москви щодо УССР, у великій мірі визначав большевицьку політику також у західньоукраїнському питанні. Це видно було не тільки в час між двома війнами, але також в 1939-41, роках, коли большевики мали змогу вперше заволодіти західніми українськими землями.

Однак, заки до того прийшло, карпатсько-український фраґмент, такий малий в порівнянні з силою і значенням СССР у світі, чітко продемонстрував на переломі 1938 і 1939 років, яке велике значення надає Москва всьому, що в українському питанні відбувається в світі поза межами її безпосереднього впливу.

[122]) The Communist International, vol. XIII, June 1936, N. 6, p. 769

VIII. МОСКВА І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА
Від 1918 до 1938

В міжвоєнний період головна увага Москви в західньоукраїнському питанні була скерована на підпольську окупацію, і довший час українське Закарпаття являло для неї менший інтерес. Передусім тут ішлося про відносно малу територію, з невеликою кількістю населення, з багатьох поглядів занедбану в результаті довгої політики Угорщини, яка робила все в тому напрямі, щоб затерти всякі сліди національної і духової єдности Закарпаття з українським материком. Після того, як Закарпаття було включене до ЧСР, нові володарі цього малого клаптика української території робили також чимало для того, щоб спинити природний процес розвитку Закарпаття в напрямі об'єднання з Україною. Підтримуване чеським урядом «русинство» і русофільство, протидія автономістичним тенденціям, існуюча угорська аґентура, вплив чеського урядничого апарату, — все це створювало на Закарпатті таку ситуацію, що нею Москві довший час не треба було турбуватися.

Але ситуація почала мінятися, коли в результаті діяльности спізненого українського «народовецтва» в 20-их, а головно в 30-их роках українська ідея на Закарпатті перейшла в наступ і сили молодого українства ставали фактором, що з ним треба було рахуватися. Це не могло зостатися поза увагою большевиків та їх експозитури на Закарпатті. Тому, коли за українською орієнтацією ставали християнсько-народна, соціял-демократична та аґрарна партії, що зрештою були пов'язані з аналогічними чеськими партіями, то за таким курсом і проти русофільства на Закарпатті декларативно стала також місцева комуністична партія.[123])

[123]) Енциклопедія Українознавства, том перший, II, Мюнхен — Нью-Йорк, 1949, стор. 567

Сталось це напевно також не без впливу всього тодішнього культурного і політичного розвитку в УССР і існуючих там тенденцій посилювати український рух за кордоном і підготовляти майбутнє з'єднання всіх українських земель. Тодішні провідні українські комуністичні діячі в УССР намагались вести на українських землях поза УССР власну політику, протиставляючись чужонаціональним комуністичним партіям, як це видно, напр., з політики Харкова щодо чеських комуністів. Український комуністичний Харків закидав їм, що вони ведуть на Закарпатті антиукраїнську лінію, і робив відповідні заходи в бюрі Комінтерну, щоб це змінити. Інтересно зазначити, що Комінтерн справді став по боці українських постулятів, і чеські комуністи мусіли офіційно визнати український характер Закарпаття. За це їм чимало перепало від інших чеських політичних партій.[124])

Варто однак зазначити, що, заявляючись декларативно за українським рухом на Закарпатті, Москва виявила свій інтерес в тому, щоб цей рух остався в державних рамках ЧСР і не набрав форм, які довели б взагалі до скріплення українського національного елементу поза СССР. Це стало цілком очевидним тоді, коли у зв'язку з загальною кризою ЧСР проблема Карпатської України набрала міжнародного значення.

Як відомо, віддача території Судетів Німеччині в результаті рішення чотирьох великодержав у Мюнхені в вересні 1938 р. створила сприятливі умови для активізації існуючого автономістичного і самостійницького руху інших менших в ЧСР, тобто словаків і українців. В результаті рішучих вимог карпатських українців Прага дозволила 11 жовтня 1938 р. створити перший автономний карпатсько-український уряд, в якому, правда, було напочатку тільки два українці. Цей факт став поштовхом для ще більшого наступу українства, і це примусило Прагу вже 26 жовтня того ж року призначити новий автономний уряд Карпатської України на чолі з відомим українським діячем Закарпаття о. А. Волошином. А 22 листопада 1938 р. ЧСР була пе-

[124]) О. Бадан: «Національне питання в Закарпатській Україні» в журналі «Червоний Шлях», ч. 1, 1928, стор. 147

ребудована на федеративну республіку чехів, словаків і українців.

Таким чином на карті Европи появилась маленька українська державна одиниця в складі федеративної демократичної держави, і вона — Карпатська Україна — відразу опинилася в центрі уваги всього тодішнього світу. Поперше, це сталося тому, що на цій малій території приблизно з 700-тисячним населенням, український характер якої вороги українського народу намагалися заперечувати довгими сторіччями, з небувалою силою виявилася вся динаміка відродженої української національної ідеї і українського визвольного руху. Подруге, події в Карпатській Україні дали всьому світові передсмак того, що може статися також на інших українських землях, коли український народ, навіть на короткий час, як це було в Карпатській Україні, здобуде вільні умови розвитку. Потрете, вже перші дні волі Карпатської України викликали дуже далекосяжний відгук на інших українських землях і серед української еміґрації. Всюди там, де це було можливе, тобто на Західній Україні і в країнах, де жила еміґрація, мали місце масові вияви симпатій українського населення до Карпатської України та її відродження. Крім цього, в Західній Україні приходило до дуже частих зударів з польською владою, яка намагалася до таких маніфестацій не допустити. В парі з цим росли надії на те, що воля, відроджена на найменшому клаптику української землі, поширіться на всю Україну. Надії ці були підсилювані висловлюваннями міжнародної преси, яка з постанням Карпатської України в'язала пляни майбутнього походу Німеччини на схід і відбудову державної самостійности України. Це, звичайно, мусіло занепокоїти ворогів державної незалежности України.

Першими злякалися цього процесу уряди Мадярщини і Польщі, і вони відразу розпочали широко закроєну міжнародну конспірацію, спрямовану на знищення Карпатської України. В рамках конспірації згаданих двох урядів були вживані дуже різні засоби, від дипломатичних демаршів, інтервенцій та інтриґ (напр. обвинувачення, що Карпатська Україна є пристановищем для комуністів) аж до зорганізування найманих банд, що провокували інциденти на кордонах Карпатської

України. Ця гра завершилася в березні 1939 року окупацією Карпатської України мадярськими військами.

Москва і дипломатична гра довкруги Карпатської України

Такий фінал не був однак результатом акцій тільки Мадярщини і Польщі. За цими двома державами стояли далеко могутніші чинники, а саме — Німеччина і СССР. Карпатська Україна була загарбана мадярами в наслідок широко закроєної дипломатичної гри, яка відбулася між Москвою і Берліном і яка привела до відомого пакту німецько-совєтської неаґресії і приязні з серпня 1939 року. В цій грі Карпатська Україна стала для Гітлера предметом торгу з Сталіном і натиску на нього. Для Москви віддача Карпатської України Мадярщині була ґарантією, що відроджений там український рух буде здавлений і що в ближчому часі Захід не підніме українського питання, яке вважалось одним з найслабших місць Совєтського Союзу.

Упадок Карпатської України був для Москви великим досягненням. Справа в тому, що большевицька Москва мала більше причин, ніж Польща, турбуватися розвитком подій у Карпатській Україні. В УССР, самозрозуміло, не могли мати місця такі демонстрації на користь Карпатської України, які відбулися, напр., у Західній Україні. Але щодо симпатій українського населення до Карпатської України Москва не могла мати сумнівів. Крім того, існувала в оцінці Москви небезпека, що Карпатська Україна може стати майбутнім політичним мостовим причілком для атаки Заходу.

Однак прямо протиставитись праву карпатських українців на самовизначення в межах федеративної ЧСР большевикам було незручно тим більше, що в плянах Москви завжди лежало «визволення» Карпатської України і ролю «визволителя» вона резервувала для себе. Тому, коли в жовтні 1938 р. стало відкритим питання дальшої долі Карпатської України, бо Угорщина погрожувала аґресією, Москва впродовж короткого часу засуджувала угорські заходи і декляративно підтримувала домагання карпатських українців остатися в складі чехо-словацько-карпатсько-української федерації. В цей короткий період восени 1938 р., закарпатські діячі, які виступали проти вимог Угорщини,

мали «добру пресу» в СССР, яка принаймні реферувала їхні виступи за збереження федеративної ЧСР.[125])

Така постава Москви була їй вигідна тому, що цим способом вона ставила себе ніби в ролю оборонця Карпатської України перед мадярським імперіялізмом. З другого боку, — що було для большевиків багато важливіше, — залишення Карпатської України в ЧСР, кордони якої щойно були ґарантовані в Мюнхені великодержавами, відсувало, на думку Кремля, небезпеку безпосереднього використання Німеччиною української карти.

Але період декларативних «симпатій» Москви до Карпатської України тривав відносно коротко. На зміну йому прийшла мовчанка, а в дальшому — виразно ворожа постава і пресова атака на Карпатську Україну. Причиною цього було передусім те, що національне і державне відродження карпатських українців ішло швидше, ніж цього могли собі бажати їх вороги. Подруге, німецько-чеські взаємини не подавали ознак замирення, і на переломі 1938 і 1939 рр. ставало щораз більше очевидним, що Гітлер змагатиме до захоплення всієї Чехії. В цім разі існуючі в тій чи іншій формі Словаччина і Карпатська Україна наближали б німців до кордонів СССР. Як показують дипломатичні документи з того часу, совети не скривали перед німецькою амбасадою в Москві свого побоювання, що наступним об'єктом німецької експансії буде СССР, точніше Україна. Большевики твердили, ніби Гітлер дав Заходові запевнення, що він не починатиме більше аґресій в Европі, алеж націонал-соціялісти не вважають СССР Европою.[126]) В таких умовах існуюча Карпатська Україна розцінювалась Москвою як один з доказів того, що відповідні пляни в Берліні існують і що в їх основі лежить українське питання.

Для ясности треба нагадати, що, розв'язавши на свій лад проблему Судетів і втягнувши польський уряд у спільну конспірацію проти решток ЧСР, Гітлер водночас плянував добитись остаточного наладнання справи Данціґу і Західнього Помор'я, а в дальшому і співпраці Польщі проти СССР. Поступки поляків у Данціґу і на Помор'ї мали бути компенсовані віддачею Угорщині Карпатської України, чого поляки постійно домагались. Таку пропозицію виразно зробив німецький міністер закордонних справ фон Ріббентроп польському амбасадорові Ліпському в Берліні вже 25 жовтня 1938 року.[127])

Тут треба додати наступне: згадана пропозиція Ріббентропа вказує на те, що пляни Гітлера щодо Карпатської України, як і щодо України, взагалі дуже скоро мінялися. Справа в тому, що ще два тижні перед цією розмовою, тобто 7 жовтня 1938 р. директор політичного департаменту німецького міністерства закордонних справ Верман опрацював для Гітлера меморандум, в якому він розглядав такі три можливості дальшої долі Карпатської України: 1) незалежна держава як орієнтаційна точка для українців в УССР, в Польщі та в Румунії, 2) автономна Карпатська Україна з орієнтацією на Прагу і Братіславу, 3) прилучення Карпатської України до Угорщини. Верман вважав першу розв'язку мало реальною, хоч і доброю, а третю відкидав. Оставалась отже друга як одиноко здійсненна. 8 жовтня цей меморандум читав Гітлер і апробував суґестію Вермана щодо існування Карпатської України в рамках ЧСР, додавши від себе, що до справ Карпатської України німцям треба мішатися якнайменше.[128]) На підставі цього можна припускати, що в той час Гітлер ще сподівався, що здобуде згоду Польщі на поступки в справах Данціґу і Помор'я без віддачі Карпатської України угорцям, отже, що Польща погодиться на спільні пляни проти СССР навіть при існуванні Карпатської України. Логічно треба також припустити, що між 7 і 25 жовтня 1938 р. німці переконалися, що питання Карпатської України поляки вважають принциповим, і тому рішилися устами Ріббентропа зробити згадану вище пропозицію.

Але поляки, змагаючи до ліквідації Карпатської України, зовсім не думали міняти її за Данціґ і По-

[125]) «Правда», 1 листопада 1938

[126]) Documents on German Foreign Policy 1918-1945, Series D, vol. IV, Washington 1951, p. 605

[127]) Nazi Conspiracy and Aggression, vol. VII, Washington 1946, p. 483

[128]) Documents on German Foreign Policy 1918-1945, vol. IV, pp. 47-49

мор'я. Крім того, вони побоювалися, що Гітлер все таки думає розграти українську карту і, природна річ вважали себе загроженими цим. Щоб розвіяти ці польські побоювання, Гітлер запросив польського міністра закордонних справ Бека на конференцію (5 січня 1939 року) і склав перед ним заяву, що він не має інтересів в Україні. Це заспокоїло Бека, але тим не менше він не дав Гітлерові жодної обіцянки щодо можливостей розв'язки питання Данціґу і Помор'я. При цій нагоді Гітлер дав виразно Бекові до зрозуміння, що справа Карпатської України може стати предметом торгу, зазначивши, ніби на оправдання, що в час Віденського арбітражу Угорщина не висувала претенсій до всієї Карпатської України і тому вони, німці, пішли тільки на те, чого хотіли угорці в той час.[129])

Щоб мати справу з Польщею остаточно виясненою, Гітлер, який постійно думав про те, щоб притягнути Польщу до своїх східніх плянів, пішов на останню спробу. На другий день після згаданої розмови з Беком, він доручив Ріббентропові, — незалежно від своєї заяви Бекові попереднього дня — прозондувати ґрунт щодо евентуальної ширшої німецько-польської співпраці в українському питанні. Бек не дав виразної відповіді, але зазначив, що концепція Київського походу 1920 року в Польщі ще жива.[130]) Цю саму тему порушив Ріббентроп ще раз в розмові з Беком у Варшаві, 26 січня 1939 р., але в більш безпосередній формі. Ріббентроп прямо спитав Бека про становище польського уряду до питання «Великої України і знову запропонував німецько-польську співпрацю». Але Бек у своїй відповіді обмежився тільки загальниками, вказуючи на труднощі такої співпраці з огляду на становище польської громадської думки. Бек навіть не дав ясної відповіді на питання, чи згодилась би Польща приступити до антикомінтернівського пакту.[131])

Таке становище поляків остаточно підірвало надії Німеччини на дальшу німецько-польську співпрацю за ціну концесій у карпатсько-українській справі, тобто за ціну спільного польсько-угорського кордону. При кінці лютого 1939 р. Бек виїхав до Лондону на розмови з англійським урядом про англійські ґарантії на випадок можливої німецької аґресії. В той же час почались антипольські розрухи в німецькій політехніці в Данціґу. Період польсько-німецької співпраці, що почався в 1934 році і мав — за німецькими плянами — довести до спільної польсько-німецької акції проти СССР, кінчався, і польсько-німецькі взаємини входили в новий етап, що вів прямо до війни.

Правда, треба припускати, що якби Польща навіть була погодилася на дальшу співпрацю з Німеччиною, її ждала б в найкращому випадку доля підлеглого німцям сателіта.

Такий оборот справ у взаєминах між Берліном і Варшавою моментально приніс зміну в стосунках між Берліном і Москвою. Він відкрив шлях до німецько-совєтського порозуміння, на яке, як показалося, Москва давно вже ждала, вимагаючи від Гітлера як однієї з найважливіших передумов відкинення ним східніх плянів, зокрема щодо України. Відмова від підтримки Карпатської України мало бути для Москви першим доказом доброї волі Гітлера.

Карпатська Україна — як ціна німецько-совєтського порозуміння

Вже від осени 1938 року велися посилені німецько-совєтські економічні розмови, але позитивних наслідків вони не давали. Тоді як Москва була зацікавлена не тільки в господарських, але передусім у політичних питаннях, Гітлер хотів зберегти вільну руку і притягти до співпраці Польщу, і то також у «великоукраїнському питанні». Власне це бентежило Москву найбільше. Ситуація почала мінятися, коли польські пляни Гітлера зустріли спротив Польщі, зокрема коли Гітлер, як згадано вище, щоб заспокоїти Бека, зазначив 5 січня 1939 р., що він не має політичних плянів щодо України. Це відразу дійшло до відома Москви і, як повідомив німецький амбасадор у Москві, Шуленбурґ 28 лютого 1939, викликало дуже прихильний відгук у Кремлі.[132])

[129]) Documents on German Foreign Policy 1918-1945, vol. V, p. 153-158

[130]) там же, стор. 161

[131]) там же, стор. 168

[132]) Documents on German Foreign Policy 1918—1945 ... vol. IV, p. 629

Дізнавшися про це, Гітлер мав всі підстави припускати, що ще прихильніше будуть прийняті Москвою передача Карпатської України угорцям і тим самим ліквідація небезпечного для большевиків огнища українського відродження. Як дуже Москва цього прагнула, німці могли дізнатися з згаданої попередньо промови Сталіна від 10 березня 1939 на XVIII з'їзді ВКП(б), в якій занепокоєння Москви було прикрите глумом над Карпатською Україною («комашка, що хоче прилучити до себе слона»). Крім того, в цій промові Сталін сказав, що Англія, Франція і Америка дуже зацікавлені в тому, щоб Гітлер пішов війною проти СССР, зокрема тепер, коли він має в руках Карпатську Україну. «Виглядає, — мовив Сталін, — що цей підозрілий шум мав своєю метою збудити гнів СССР проти Німеччини, затруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без наявних для того причин». Сталін додав, що німці дуже розчарували англосаксів тим, що вони не вибираються на Схід, вимагаючи натомість колоній. При цьому Сталін запевнив, що якщо йдеться про СССР, то він бажає мирної співпраці з усіма державами.[133])

Не було сумніву, що ця промова Сталіна була розпучливою спробою завернути плянований курс німецької політики і офертою прямого порозуміння.

Втративши надію на порозуміння з Варшавою, Гітлер рішив скористати з оферти Сталіна. Передусім, щоб усунути всякі підозріння в Москві щодо своїх здогадних антисовєтських плянів у зв'язку з Україною, Гітлер за два дні по промові Сталіна, тобто 12 березня 1939, повідомив угорського посла в Берліні, що Німеччина дає свою згоду на угорську окупацію Карпатської України.[134]) Отже ця частина української землі, мислена Гітлером як можливий предмет торгу з поляками, була за всією формою, згідно з польськими і угорськими побажаннями, віддана Угорщині. Але цей жест Гітлер зробив не Варшаві. Це в той час було б зовсім безпредметне. Варшави в цей спосіб Гітлер з'єднувати вже не потребував, бо він уже рішився на війну проти неї. Жест Гітлера був зроблений Москві, мовляв, як-

[133]) «Известия», 11 березня 1939

[134]) Documents on German Foreign Policy 1918—1945 ... vol. IV, p. 266

що б я думав іти на Україну, я лишив би Карпатську Україну собі. [135])

Крок Гітлера зрозуміли в Москві відразу. Коли за три дні після згоди Гітлера на окупацію Карпатської України Угорщиною німецьке військо зайняло Чехію, вся західня преса, зокрема преса США, дуже гостро заатакувала цю нову гітлерівську агресію. Єдиний, хто в цьому питанні зайняв не таке гостре становище, як можна було сподіватися, був Кремль, дарма що на його очах роздирали його союзника, ЧСР.

Ця тонкість не пройшла мимо уваги німецького уряду. 17 квітня 1939 р. державний секретар німецького міністерства закордонних справ Вайцзекер ствердив у розмові з совєтським амбасадором у Берліні Меркуловим, що він приємно вражений тим, що совєтська преса не бере участи в останніх атаках американської преси проти Німеччини. Водночас Вайцзекер додав, що Меркулов мав би також помітити відповідний останнім часом тон німецької преси щодо СССР.[136])

Шлях до німецько-совєтського порозуміння був відкритий. На ньому лежала знову поневолена Карпатська Україна, ціною якої був куплений сталінсько-гітлерівський союз, що довів до вибуху другої світової війни.

[135]) Лев Троцький: «Об украинском вопросе», «Бюллетень оппозиции большевиков-ленинцев», ч. 78—79, Париж 1939, стор. 6

[136]) Nazi-Soviet Relations 1939—1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office, ed. by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, Washington 1948, pp 1—2

IX. МОСКВА ЗАХОПЛЮЄ ЗАХІДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

«Визволення однокровних братів»

Таким способом союз з Німеччиною приніс Москві великі користі, заки він заіснував формально. Руками Угорщини і Німеччини був розгромлений відроджений в Карпатській Україні осередок українського визвольного руху і була відсунена безпосередня небезпека, що Німеччина покладе на стіл українську політичну карту. Що більше, союз з Гітлером, заключений за кілька місяців по упадку Карпатської України, дав Москві можливість досягти того, що здавна було метою її політики: опанувати Західню Україну і там спробувати завдати вирішального удару українському самостійництву, яке постійним кошмаром висіло над усіма ліквідаторськими плянами Москви супроти України.

Нагода ця прийшла в момент, коли, по двох тижнях німецько-польської війни, показалося, що польська держава не встоїть і що тим самим буде здійснений договір про розподіл сфери впливів між Німеччиною і СССР, що був укладений в Москві під час перебування там Ріббентропа в серпні 1939 р. В такій ситуації, 17 вересня 1939 року голова совєтського уряду В. Молотов виступив з промовою через радіо, в якій повідомив, що совєтські війська перейшли східні кордони Польщі. Як причину такого кроку совєтського уряду Молотов подав факт, що польська держава фактично перестала існувати і що «від радянського уряду не можна також вимагати байдужого ставлення до єдинокровних українців і білорусів, які проживають у Польщі, перебуваючи на становищі безправних націй, і які тепер зовсім кинуті на волю випадку. Радянський уряд вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу».[137])

Отже в основу опанування Західньої України були кладені факт існуючого національного пригнічення українців Польщею і вимога їх визволення. Відразу після вмаршу червоної армії в Західню Україну, до цих двох моментів додано ще й третій — вимогу соборности України, тобто об'єднання всіх українських земель в одній державі. Ці три гасла були не тільки політичною легітимацією, якою совєтський уряд виправдував свій крок; вони були розраховані також на те, щоб здобути ними симпатії західніх українців. Бо, не зважаючи на всю ворожість до комунізму і Москви, західні українці двадцять років жили ідесю боротьби проти польського поневолення і вірили в остаточне з'єднання з Києвом, — правда, в інших обставинах, ніж ті, що мали місце в 1939 році.

Момент єдности українських земель совєтський уряд використав також у взаєминах з своїм новим союзником. Коли Ріббентроп в час своїх других відвідин у Москві, вже по розвалі Польщі, висунув 28 вересня 1939 перед Сталіном вимогу відступити німцям Бориславі і Дрогобич в заміну за Литву, яку Гітлер вже перед тим пообіцяв Сталінові, Сталін відповів, що він не може на це погодитись, бо йдеться про українські міста, до яких український народ обстоює свої претенсії.[138])

Крім того, наголошуючи момент визволення Західньої України з польського ярма, Москва мала на увазі ще одну справу. Їй дуже хотілося довести в перші тижні німецько-польської війни до ширшого українсько-польського зудару, точніше — до масових українських виступів проти падаючої Польщі. Про це виразно говорив головнокомандувач фронту, командарм С. Тимошенко у відозві від 17 вересня 1939, що її совєтські літаки розкидали над територією Західньої України в перший день переходу кордону червоною армією. В листівці писалось, м. ін., таке: «Зброєю, косами, ви-

[137]) «Більшовик України», ч. 10, жовтень 1939, стор. 2

[138]) Documents on German Foreign Policy 1918—1945 ... vol. VIII, p. 160

лами і сокирами бий вічних ворогів — польських панів...»[139])

Це був відкритий заклик до нищення польської меншини, бо йшлося не тільки про польських поміщиків, бо гніт, який відчували західні українці, був не тільки соціяльний, але передусім національний. Коли зважити, що заклик Тимошенка з'явився в час, коли Польща вже майже впала, а Західню Україну займали большевики, то стане ясним, що всякий виступ українців проти такої Польщі не міг лежати в українському інтересі. Такий виступ був би ще більше завогнив взаємини між українцями і поляками — і то якраз тоді, коли обидва народи попадали під ярмо спільного ворога. Правда, в той час мали місце численні протиукраїнські терористичні виступи з боку деяких польських шовіністичних кіл. Зокрема треба згадати акції т. зв. КОП, тобто польської прикордонної сторожі. Програючи на фронті, поляки, цілковито короткозорі щодо справжніх причин упадку їх батьківщини, шукали реваншу у виступах проти українського населення.[140]) Але і в таких випадках українське населення вживало тільки відповідних заходів самооборони, хоч, беручи справу об'єктивно, в наявних умовах розкладу польського військового і державного апарату українці мали змогу до широких акцій.

Інтересно відмітити, що в той самий час, тобто в першій половині вересня 1939, німці теж хотіли підняти українське населення західніх земель на провокацію, подібну до большевицької. Як виходить із записок знищеного Гітлером в 1944 році шефа німецької військової контррозвідки, адмірала Канаріса, Ріббентроп вимагав, щоб при допомозі ОУН викликати в Західній Україні масовий виступ українського населення проти поляків і євреїв.[141]) Але й це не вдалося. По заключенні німецько-совєтського пакту 23—24 серпня 1939, тодішній Провід Українських Націоналістів (ПУН), що перебував за кордоном, дав доручення Краєвій Екзекутиві ОУН в Західній Україні вжити, у зв'язку з надходячою війною, самооборонних заходів, що зберегли б членство і українське населення перед польськими репресіями, але протипольського повстання не підіймати. Такий наказ був даний, не зважаючи на те, що в основі визвольної концепції ОУН в Західній Україні лежало масове народне повстання проти Польщі, що мало завершити довгий період визвольної боротьби і довести до здобуття незалежности. Але в другій половині серпня 1939 року було видно, що наявне міжнародне становище такому повстанню не сприяє і що тому така акція не може лежати в українському інтересі.[142])

Крім того, дуже виразне становище щодо того, що робити західнім українцям в разі польсько-німецької війни, було зайняте Українською Парляментарною Репрезентацією і УНДО-м. 24 серпня 1939 року радив у Львові партійний з'їзд делеґатів УНДО і вирішив, що, незалежно від наявної польської політики супроти українців, українське населення в кордонах польської держави повинно на випадок війни виступити проти німецької аґресії. Цю заяву склав 1 вересня 1939 року у варшавському соймі тодішній голова Української Парляментарної Репрезентації і голова УНДО Василь Мудрий. Вже в час війни, коли поляки поширювали провокативні вістки про те, ніби українці думають підняти антипольське повстання, з'явився у Львові 14 вересня 1939 р. окремий комунікат, в якому від імени українців такі вістки заперечувалися як невірні і провокативні. Комунікат цей був підписаний митрополитом А. Шептицьким і В. Мудрим.[143])

---

[139]) И. Трайнин: «Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии», Москва 1939, стор. 71

[140]) Михайло Островерха: «На крутому звороті. З пожовклих сторінок 1939—1940», «Свобода», Джерсі Сіті, США, числа від 6 квітня і 5 травня 1955

[141]) Karl Heinz Abshagen: „Canaris. Patriot und Weltbürger", Stuttgart 1954, S. 209

[142]) Про таке становище ПУН інформував автора цих рядків сл. п. Ярослав Оршан-Чемеринський, який знав про це, бо якраз тоді, тобто при кінці серпня 1939, він вернувся з II Великого Збору Українських Націоналістів у Римі. Існування такого доручення потверджує також провідний за того часу член ОУН в Західній Україні, Ярослав Гайвас.

[143]) Д-р Іван Німчук: «595 днів совєтським в'язнем», стор. 3—12

Варто відзначити, що і само українське населення Західньої України відчувало, що тодішні умови не були сприятливі для ширшого виступу, дарма що вся польська політика супроти західніх українців такий виступ оправдувала. Отже, сподівання німців і прямий заклик большевиків до західніх українців остались без відгуку. Населення Західньої України поводилося в ті дні так, як наказував український національний інтерес.

Об'єднання Західньої України з УССР

Опанувавши західні українські землі мілітарно, Москва водночас вирішила створити, використавши західніх українців, найконечніші правні акти, що надали б леґального характеру новому територіяльному і політичному станові. Вже 22 жовтня 1939 відбулись вибори депутатів у Народні Збори Західньої України. За офіційними підрахунками, у виборах взяли участь 4 433 997 осіб, отже 92,83% управлених до голосування. З цієї кількости за кандидатів до Народних Зборів голосували 4 032 154 особи або 90,93%.[144]) Очевидно, вибори відбулися тільки на одну урядову лісту кандидатів, які були дібрані новою владою згідно з наперед устійненим ключем. Депутатами мусіли бути відповідно заступлені українці і польська та єврейська меншини; відповідна кількість місць була приділена для «робітників та селян» і для всіх «експлуатованих і переслідуваних» попереднім режимом. Є зрозумілим, що до цього нового «парляменту» Західньої України не увійшов ніхто з дотогочасних українських національних політичних діячів: в час виборів вони були або вже арештовані чи то заслані, або втекли на захід, або ждали своєї долі, не беручи в громадському житті активної участи. Частина депутатів складалась з представників професійної інтеліґенції: лікарів, інженерів і деяких учених і мистців, які творили вийняток. А загалом склад депутатів був збором нікому ближче невідомих осіб, які були призначені на кандидатів у

[144]) Академія Наук УССР, Інститут Історії, Західня Україна, збірник під редакцією С. М. Белоусова і О. П. Оглобліна, Київ 1940, стор. 107

депутати цілком несподівано не тільки для інших, але й для них самих.[145])

26—28 жовтня 1939 року відбулись у Великому Театрі у Львові Народні Збори депутатів Західньої України. Їх відкрив проф. Кирило Студинський, відома постать Західньої України, з виразно радянофільськими симпатіями. На зборах були вислухані, м. ін., доповіді проф. Студинського і д-ра М. Панчишина, видатнього лікаря колишнього професора Українського Таємного Університету у Львові. Збори прийняли три головні декларації, а саме — про організацію радянської влади в Зах. Україні, «про входження Західньої України до складу Української Радянської Соціялістичної Республіки», ухваливши «просити» верховну раду СССР прийняти Західню Україну до СССР і включити її до УССР, — і про конфіскацію поміщицьких та манастирських земель і про націоналізацію банків та великої промисловости. Вслід за цим до Москви була вислана делеґація Народних Зборів; вона предклала верховній раді СССР «прохання» про прилучення Західньої України до УССР, а верховна рада рішенням від 1 листопада 1939 року це прохання «задовольнила». Нове правне і політичне становище Західньої України було устійнене якраз в той день, коли вся Західня Україна рік-у-рік святкувала роковини відновлення Західньої Української Народної Республіки і початок українсько-польської війни (1 листопада 1918 року). Можна припускати, що вчинення цього акту якраз в цей день не було випадковим і вкладалося в рамки загального пляну большевицької національної політики щодо Західньої України. Через два тижні по рішенні верховної ради СССР, тобто 15 листопада 1939 р., верховна рада УССР прийняла Західню Україну в свій склад.[146])

Таким чином перший етап політики большевицької Москви щодо Західньої України був формально завершений в перших тижнях по вмарші червоної армії. Назовні етап цей проходив серед крикливого гамору большевицької пропаґанди про визволення і нове жит-

[145]) Михайло Островерха: «На крутому звороті»... «Свобода», 20 травня 1955

[146]) Академія Наук УССР... Західня Україна... стор. 108-109 і «Вісті», Київ, 27, 28 і 29 жовтня 1939

тя, про соборність України і про широкі перспективи для нових громадян СССР. В цій пропаганді було дуже багато хисту і бажання використати дотогочасне поневолення Західньої України Польщею і зв'язані з цим почування західніх українців. Постійно повторювані фрази про визволення, про соборну Україну, поява між масою неукраїнських большевицьких чиновників також рідних братів із сходу, українські вивіски і формально український характер нової влади, — все це було розраховане большевиками на прихильну реакцію західньоукраїнського загалу.

Але разом з цим, також в перші дні перебування большевиків у Західній Україні, поза фасадою пропаганди і під прикриттям гамору почали відбуватися події, які відразу показали, якими шляхами йтиме політика нової влади.

Перші зустрічі і їх результати

Ще 21 вересня 1939, тобто перед приходом большевиків до Львова, тодішній сенатор Володимир Децикевич заініціював нараду коло 50 видатних українських громадян, які зійшлися в будинку «Дністра» для того, щоб розглянути можливості дальшого існування українського організованого життя по приході большевиків. Серед присутніх не було ніяких сумнівів щодо того, що в нових умовах все українське громадське життя підпаде докорінним змінам, що на це життя насувається велика небезпека; тим не менше були висловлювані слабі надії, що, може, з огляду на те, що Західня Україна жила в цілком відмінних умовах, нова влада знайде бодай якесь зрозуміння для існуючих тут українських національних цінностей. На зборах виринула думка, щоб на всякий випадок створити якусь українську репрезентацію, що мала б бути речником західніх українців перед новою владою в перші дні. Цій репрезентації надано по змозі найневиннішу назву: «Український Допомоговий Комітет». За таку назву промовляло також те, що в міжчасі польська і єврейська меншини вже створили аналогічні установи і що об'єктивно існувала потреба нести організовану допомогу населенню, що потерпіло від війни. Головою комітету був вибраний сеніор українських галицьких політиків, вісімдесятрічний д-р Кость Левицький, заступником голови — сенатор В. Децикевич, а секретарем — д-р Іван Німчук, дотогочасний редактор найстаршої української щоденної газети «Діло».[147])

24 вересня, вже по приході червоної армії до Львова, до місцевого команданта генерала Іванова прибула українська делеґація під проводом д-ра Костя Левицького. В її складі були: проф. К. Студинський, д-р Р. Перфецький, адвокат Лев Петрушевич, Семен Маґаляс, Зенон Пеленський, д-р С. Баран і інж. Ган. Делеґація прибула з рамени згаданого комітету, щоб нав'язати перший контакт з представником військової влади. Ген. Іванов прийняв делеґацію по-діловому, заявивши російською мовою, що все буде добре і що західні українці не мають причин до турбот. Але додав, що він як вояк цивільними справами не відає і тому делеґація повинна з'ясувати свої прохання уповноваженій для цих справ людині — «товаріщу Міщенко». Міщенко не забарився прибути, і тоді Кость Левицький, який понад пів віку був оборонцем українських інтересів перед чужими режимами Західньої України, виголосив промову, в якій, м. ін., сказав, що західні українці не знають нової влади, але просять, щоб не було репресій за минуле, щоб дозволено на дальше організоване культурне і економічне життя, щоб збережено «Діло», щоб не переслідувано духовенства тощо. Міщенко, який, мабуть, вперше в житті чув таку промову, виголошену до представника совєтської влади, відповів по-українськи, що все, що було досі, пускається в непам'ять, що совєтська влада вимагає від своїх громадян тільки льояльности, що разом з визволенням вона приносить західнім українцям багато благ, що зокрема подбає про розвиток культури, громадського життя тощо. Повну свободу діяльности Міщенко

[147]) Ці і наступні дані про перші зустрічі з большевиками взяті з таких публікацій: д-р Іван Німчук: «595 днів совєтським в'язнем»... стор. 15-33; д-р С. Баран: «Зустріч з большевиками», «Краківські Вісті», 12 і 14 квітня 1942; Мілена Рудницька: «Кость Левицький — в'язень большевиків», «Свобода», Джерзі Сіті, США, 15 і 16 лютого 1955; Михайло Островерха: «На крутому звороті»... «Свобода», 5, 6, 11, 13, 17, 18, 19, 20 травня 1955

обіцяв церкві, покликаючись на совєтську конституцію, яка таке право ґарантує, і ніби погоджуючись з Костем Левицьким в тому, що церква відограла велику ролю у збереженні української національности в Галичині. Відповідь Міщенка мала такий тон і характер, що Кость Левицький, вихований в умовах конституційної австро-угорської монархії і принаймні частинно правової польської держави, сприйняв заяви представника нової влади як цілком серйозні і щирі і такими своїми враженнями ділився з своїм оточенням.

Але вже найближчі дні, ба навіть години, показали, що справи зовсім не виглядають так, як про них, зрештою тільки загальниками, говорив Міщенко. Про дальшу появу «Діла» не було й мови, бо його приміщення зайняли прибулі з сходу редактори якраз тоді, коли Міщенко складав свої запевнення. Там, де було «Діло», розташувалась редакція нової щоденної газети п. н. «Вільна Україна». А наступного дня, тобто 25 вересня, місцеві журналісти дістали запрошення на зустріч з редактором «Комуніста» Чеканюком і письменником О. Корнійчуком. На початку наради Чеканюка не було, і присутні журналісти обмінювалися з Корнійчуком загальними інформаціями. Виходило, що Корнійчук не мав уповноважень подавати для присутніх журналістів офіційні напрямні. Але по приході Чеканюка нарада відразу набрала офіційного характеру. Чеканюк виступив з промовою, в якій гостро заатакував УНДО і «Діло» за угодовецьку політику супроти Польщі, а також ворожу акцію проти СССР. В дальшому Чеканюк перейшов до персональної атаки на присутнього на нараді редактора «Діла» д-ра І. Німчука. Таким виступом Чеканюка всі журналісти були вражені і поволі, по черзі почали виправдувати політику УНДО і все, що відбувалося в умовинах польської окупації. В дальшому присутні відчули ще більшу відвагу і перейшли до наступу, нарікаючи, що могутній СССР не виступив в обороні переслідуваних у Польщі українців. Збентежений і заскочений такою поставою, Чеканюк почав в свою чергу виправдуватись, кажучи, що таку політику накидали Совєтському Союзові міжнародні умови, що він не міг втручатись у внутрішні справи Польщі, що він мав зв'язані руки тощо. Наприкінці цієї наради показалося, всупереч заявам Чеканюка про плянований буйний розвиток української преси,

що тільки дуже мало дотеперішніх журналістів могтиме працювати в своїй професії, а Корнійчук прямо порадив, що присутні повинні подумати також над тим, як переставитись їм на інші професії.

Такий стан не ворожив нічого доброго. Було ясним, що на будь-яку дотеперішню діяльність, зокрема політичну, не буде ніякого місця. Тому вже в перші дні по приході большевиків наявні проводи політичних партій або їхні колишні провідні діячі, що були на місці, склали новій владі заяви про припинення діяльности. Але це ані трохи не змінило давно устійненого большевиками курсу політики і не врятувало українських діячів від репресій. Через шість днів після того, як д-р Кость Левицький дістав від Іванова і Чеканюка заяву про те, що все минуле пускається в непам'ять, він був арештований і повезений до Москви на Луб'янку. Впродовж цих днів також були арештовані: посол УНДО, селянин Григорій Тершаківець, згадуваний уже д-р І. Німчук, посол В. Целевич, д-р Дмитро Левицький, сенатор Остап Луцький, посол В. Кузьмович і ін. Ішлося тут про діячів УНДО і католицької партії, а в дальшому на чергу прийшли соціялісти і комуністи з КПЗУ, за якими, зрештою, почали шукати відразу. Крім того, по всьому краю почали арештувати провідних діячів громадського і культурного життя, що привело до численних утеч на Захід людей, загрожених репресіями.

Таким чином, під димовою заслоною пропаґанди про визволення і соборність, перед Західньою Україною відкривався незнаний їй досі період безпосереднього фізичного і духового наступу Москви.

Організоване громадське життя Західньої України в нових умовах

В такій дійсності опинилось під знаком запитання майбутнє всіх наявних до того часу форм громадської організованої праці західніх українців. Не треба забувати, що, не зважаючи на окупаційну політику поляків, в Західній Україні, завдяки великим зусиллям і боротьбі українського народу, були створені і збережені численні цінности українського збірного життя. Ними були розвиток української науки і культури, сильна організація українських церков з великим серед на-

роду авторитетом митрополита Шептицького, політичні партії з численним членством, організоване підпілля ОУН і маси його симпатиків, динаміка швидко розбудованого економічного життя і, що найважливіше, велика активність народних мас. Активність ця зростала у прямому спротиві польській політиці поневолення і була виразно спрямована на здобуття державної незалежности. Всі ці елементи української організованої сили мали бути в новій дійсності або зліквідовані, або змінити форми свого вияву.

Самоліквідації підпали, як сказано вище, леґальні політичні партії. Те саме сталося з товариством «Просвіта», яке проіснувало понад 70 років і мало великі заслуги в національно-державному відродженні Західньої України. Така сама доля зустріла майже 60-річну «Рідну Школу», виховно-спортові організації («Соколи», «Луги», «Орли»), організації професійні, робітничі, господарські, жіночі, студентські, молодіжні. Ніякої діяльности не розвинув також згаданий уже Український Допомоговий Комітет — просто тому, що в нових умовах не було для нього місця і не було таких, хто спробував би його вести. Подібне сталося з народною міліцією, яка була зорганізована в дні, коли розпадалася Польща і коли треба було зберегти лад і охороняти населення від грабунків. У Львові ця міліція складалась передусім з найактивнішої української молоді і в інших умовах могла б стати зав'язком органів безпеки в державі. Але коли на третій день по приході большевиків до Львова НКВД закликало міліціонерів до реєстрації, — вони розбіглись. Остались в ній тільки особи, приналежні до національних меншин, і такі українці, які жили ілюзією, що вони в новій дійсності могтимуть удержатись.

Вся українська преса, а також польська і єврейська, яка існувала до того часу, була зліквідована, а її устаткування перебрала нова влада. Замість неї почали виходити в усій Західній Україні 6 щоденних газет в українській мові («Вільна Україна» у Львові, «Вільне Життя» в Тернополі, «Радянська Україна» в Станиславові, «Радянська Правда» в Дрогобичі, «Радянська Волинь» у Рівному і «Червоний Прапор» в Луцьку) і одна в польській мові («Червони Штандар» у Львові). Інтересно зазначити, що другу щоденну газету п. н. «Правда Радзєцка» поляки одержали в другій половині травня 1941 року, а численна в Західній Україні єврейська меншина одержала свій щоденний орган щойно напередодні війни, і то з тиражем всього 3 тисячі примірників. В обох випадках йшлося, очевидно, про наскрізь політичне посунення Москви, а саме — про приєднання поляків і євреїв для себе в обличчі безпосередньої небезпеки війни з німцями. Виходила в Західній Україні також щоденна газета в російській мові п. н. «Звезда советов», але вона була призначена тільки для армії.[148])

Тотально змінився також зміст преси, і тому зрозуміло, що вона не могла вдовольняти нових громадян Совєтського Союзу. На місце різноманітности поглядів і відтінків їх і об'єктивної інформації про події у власній країні і в світі, що характеризувало навіть затіснену польською цензурою західньоукраїнську пресу, прийшов ославлений совєтський конформізм. Всі нові газети були подібні одна до одної, як сіямські брати. Вони були заповнені стандартними офіційними повідомленнями, підстриженими під вимогу урядової політики. Саме тому в цих газетах, зокрема в перші місяці перебування большевиків у Західній Україні, знайдемо так багато робленого «ентузіязму» у звітах з публічних виступів і імпрез. При цьому західні українці запізналися з такою практикою в совєтській пресовій політиці, як надрукування в газеті статті, «автор» якої ніколи її не писав. Зокрема це були статті, в яких «автори» висловлювали захоплення новою дійсністю і лаяли все, що було дотепер.[149])

Большевики відразу наклали свою руку також на українську науку, мистецтво, школи. Правда, тут ішлося про ділянки культурного життя, які чимало терпіли від обмежень, накладених польським режимом, і нова влада робила все можливе, щоб переконати західніх українців, що в большевицькій дійсності якраз перед цими секторами українського організованого життя відкриваються широкі перспективи росту.

Формально так справді і сталося. Формально вся влада в Західній Україні стала тепер українською і ви-

[148]) «Краківські Вісті», 22 серпня 1941

[149]) Михайло Островерха: «На крутому звороті...», «Свобода», 17 травня 1955

конувалась іменем Української Радянської Соціялістичної Республіки. Назовні ця влада мала здебільша також український характер. Українська мова стала головною в численних інституціях громадського життя. Українські написи вкривали міста і села. Чимало з того, що в умовах польської окупації видавалось недосяжним ідеалом, тепер впродовж днів ставало дійсністю. Так став дійсністю український університет у Львові, названий іменем Івана Франка, за який західні українці вели боротьбу довгі десятиріччя. Побіч нього українізовано або зорганізовано такі навчальні заклади: політехнічний інститут, медичний інститут, педагогічний інститут, високу торговельну школу, ветеринарійний інститут, консерваторію, високу школу образотворчого мистецтва, а також десятки технікумів, фахових шкіл, десятирічок. Українізовано львівський Великий театр, який став тепер українським театром опери і балету. Крім українських і російських опер, він мав широкий західньоевропейський репертуар, а його персонал становив понад 500 осіб, в якому українці все ж були в меншості. Більшість творили поляки і євреї. Натомість другий український державний драматичний театр ім. Лесі Українки мав майже виключно український персонал, складаючися приблизно з 150 осіб. Крім того, поляки і євреї мали свої окремі театри. Українізовано також юстицію, яка вже від січня 1940 року почала працювати на большевицький лад (народні суди в районах і обласні в обласних осередках). Присуди були давані іменем Української РСР, мова в судах була українська. Але більшість діловодства була ведена в російській мові, що треба сказати зокрема про прокуратуру. Органи НКВД були обсаджені головно росіянами.[150])

Це останнє і визначало справжній характер нової влади. Бо хоч університет і українізовано і хоч численні українські вчені, що були позбавлені наукових катедр в час польської окупації, стали тепер викладачами, вся наука в університеті була перебудована на совєтський лад. Неукраїнським остався дух університету і інших шкіл, бо знов неукраїнською була нова влада. Крім професорів-українців з західніх областей, в університеті у Львові працювали численні дотогочасні неукраїнські викладачі і новоприбулі репрезентанти нової влади. В січні 1940 року зліквідовано Наукове Товариство ім. Шевченка, що мало за собою майже 70 років наукової діяльности. Замість нього створено філіял Академії наук УРСР, і в ньому почали працювати дотеперішні члени НТШ — з вийнятком тих, які були заарештовані, як, напр., відомий юрист і соціолог, а водночас провідний діяч галицької соціял-демократії, проф. Володимир Старосольський, або які втекли на захід, як от голова НТШ, проф. Іван Раковський.

Спеціяльні завдання були поставлені перед західньоукраїнськими письменниками, яких включено в Спілку радянських письменників України. Діяльність цих письменників була з погляду вимог, що їх совєтська влада ставила до літератури, або зайвою, або просто ворожою. В свідомості цього факту поважна кількість представників літературного світу втекла за кордон, а ті, що лишилися, були негайно піддані офіційному «обробленню». На скликуваних зборах вони мусіли виступати речниками нових завдань, що їх накреслювала партія, вони мусіли величати все, що йде з Москви, і, що гірше, плямувати все, що вони робили досі. Нікому з них ця школа не приходила легко. Їхні публічні виступи в новій дійсності виходили блідими і нещирими. Їхні перші кроки в ролі радянських «інженерів душ» були цілком невдалі.[151]) В нову ролю вводили їх їхні брати, письменники Радянської України, що пройшли важку школу і довгими роками мусіли вивчати вимоги, що їх большевики ставили перед культурними діячами. Тому невипадково в їхньому зверненні до західньоукраїнських письменників від 16 жовтня 1939 року на першому місці поставлений був заклик викорінювати в літературі впливи «українського буржуазного націоналізму». Такий самий заклик до наукових працівників Західньої України дали в окремому листі вчені підсовєтської України.[152] Виправдати себе за попередні антикомуністичні твори і берегти себе перед новим гріхопадінням — це стало тепер першим

[150]) «Краківські Вісті», 7 і 9 вересня 1941 і 25 і 26 березня 1943

[151]) Михайло Островерха: «На крутому звороті...», «Свобода», 13 травня 1955

[152]) «Вісті», Київ, 16 жовтня і 3 листопада 1939

завданням «радянізованих» письменників і вчених західніх областей України.

Доосновно реорганізоване було також економічне життя нових областей УССР. Згадані вище Народні Збори у Львові схвалили 28 жовтня 1939 року націоналізацію банків і великої промисловости. Під великими підприємствами розуміли підприємства з оборотом понад 50 тисяч злотих в 1938 році; ці підприємства були негайно націоналізовані. Менші ліквідувалися з часом самі — з огляду на високі податки і неможливість дістати товар. Ліквідації підпала самостійна організація української кооперації з її централею — Ревізійним союзом українських кооператив, що в 1938 році об'єднував 3.300 кооператив і 600 тисяч членів. (В 1921 році стосовні числа були: 579 кооператив і 169 тисяч членів). У умовах польської окупації українська кооперація була одним з поважних факторів організованої народної сили. Тепер міська, споживча і вся кредитова кооперація була перебрана в державну власність. Формально залишено — тільки частково — промислову кооперацію і сільську споживчу кооперацію, з якою тепер сполучено широко розбудовану мережу Маслосоюзу. В кооперативах була усунена членська самоуправа і на її місце прийшли призначувані комісари. Чимало дотеперішніх кооперативних діячів репресовано. Дотеперішня приватна торгівля була заборонена, але поле нової державної кооперації поширилося, поскільки до неї тепер належала виключна обслуга села.[153])

Становище західньоукраїнського селянства до часу прилучення Західньої України до УССР

Вже було згадано, що, опановуючи західні українські землі, большевицька Москва робила в своїй пропаґанді головний наголос на українському характері цих земель, на прагненні українського народу до єдности і на факті національного і соціяльного гніту з боку польської влади. Об'єктивно всі ці три гасла мали свою глибоку вимову. Зокрема, якщо йдеться про селянство Західньої України, особливо разючим був

[153]) Енциклопедія Українознавства, том перший, III, стор. 1121, 1122

факт колоніяльного пригнічення та соціяльно-економічного визиску, що його польське панування накинуло західньоукраїнському селянству. В Галичині, де це панування було безперервним впродовж кількох століть, воно довело до типово колоніяльного спролетаризування українського села. Вже в 1848 році, коли в Австрії, до якої тоді належала Галичина, знесено панщину, половина тодішніх галицьких господарств була розміром до п'яти гектарів, отже ці господарства не були самовистачальні. На початку XX сторіччя, в результаті постійного ділення селянської власности і браку відпливу до міста, стан цей погіршився настільки, що майже половину всіх господарств становили карлуваті господарства величиною до двох гектарів. Рівночасно зростало число безземельних наймитів. Процес цей посилювала лихва і спекуляція, яка часто доводила селянські господарства до ліцитації.

Всі ці вияви несправедливого соціяльного ладу і визиску мали виразно чужонаціональне походження. Велика земельна власність була майже виключно в польських руках, частинно — в єврейських. Передусім євреї займались фінансовою спекуляцією і вдержуванням корчем. Змінити цей стан порядком реформ і відповідного законодавства було не можливо, бо справа земельного устрою належала до компетенції галицького сойму, а він, завдяки окремій виборчій системі, складався передусім з польських поміщиків, що не допускали до жадних змін. Коли українські посли в галицькому соймі домагались законодавства проти лихви і спекуляції землею, польські посли відповідний внесок провалили, бо пролетаризація українського села давала польським «обшарнікам» дешевого робітника. Ця політика виявилась також при парцеляції поміщицьких земель, при чому українським селянам робили при купівлі парцельованої землі труднощі. За 1852—1912 рр. у Східній Галичині українські селяни набули з парцеляції 38 тисяч гектарів, тоді як спровадженим в той же час польським колоністам з заходу польські поміщики продали аж 237 тисяч гектарів. Це означало дальшу пролетаризацію українського селянина і рівночасну зміну національного складу Гали-

чини на некористь українства. За 1880—1910 рр. число поляків у Східній Галичині зросло на 318 тисяч.[154])

Такий стан одночасного соціяльно-економічного і національного поневолення дав українському галицькому селянинові показову лекцію, хто є ворогом його соціяльного добробуту і національної волі. В нього постало переконання, що його боротьба за землю і покращання матеріяльного побуту може бути ведена тільки в парі з боротьбою проти чужої влади за національне визволення. Так, під впливом зовнішнього тиску, соціяльне і національне поєдналися в мисленні українського селянина в Галичині нерозривно, і в цьому переконанні утвердили його всі події XX століття. Щойно українська влада в Галичині, тобто Західньоукраїнська Народна Республіка, рішила зліквідувати застрашливий аґрарний устрій, що гнітив українського селянина. Ухвалою Національної Ради від 14 квітня 1919 року було проголошено вивласнення великої земельної власности і передачу її малоземельним і безземельним селянам у власність, що мало на меті створення сильного середнього господарства. На вимогу самих селян — членів Національної Ради затримано принцип приватної власности, бо всі були проти націоналізації чи соціялізації землі.[155]) А був це час, коли хвиля ідей соціялістичної перебудови економіки заполонювала майже всі европейські країни.

Підтримана Францією польська аґресія проти ЗУНР і остаточна польська перемога не дали змоги здійснити запляновaних урядом ЗУНР реформ земельного устрою. Після цієї перемоги польська держава почала спішну колонізацію західніх українськх земель насиланим з заходу польським елементом. Про цю колонізацію треба сказати, що вона, поперше, була ведена виключно з політичних мотивів, тобто для того, щоб тривало опанувати захоплені українські землі. Під цим поглядом всі польські кола були однієї думки. І тодішній провідник польських селян Вінценти Вітос, і провідний діяч польської шовіністичної інтеліґенції (що діяла під назвою «народової демократії») Станіслав Ґрабський вважали і відкрито говорили, що польська держава сягатиме на сході так далеко, як далеко зайде плуг польського селянина-осадника.[156]) Подруге, ця колонізація відбувалась на теренах, корінне селянство яких, як уже згадано, відчувало жахливий брак землі. За переписом 30 вересня 1921 року стан малої селянської і великої земельної власности в Західній Україні виглядав так: [157])

Ці цифри свідчать, що аґрарні відносини в Західній Україні в умовах польської окупації були застрашливі. Мала селянська земельна власність, становлячи 8 231 300 гектарів, мала творити варстат праці для 1 251 000 селянських господарств розміром нижче від 50 гектарів. Коло 80% із них, тобто 967 200 господарств, мало землі до 5 гектарів; в тому числі 558 100 господарств мало менше, ніж 2 гектари землі. Таким чином у величезній більшості тут ішлося про мало життєздатні або зовсім нежиттєздатні карлуваті господарства. В той час 3 672 поміщики мали в своїй власності 3 996 100 гектарів. Коли відняти від цієї кількости площу лісів, матимемо 2 126 640 гектарів. Це був той запас поміщицької землі, якою можна було рятувати спролетаризовані селянські господарства. За проєктом польського сейму, поміщицька власність мала бути обмежена і сягати від 60 до 180 гектарів. З посіданої до того часу поміщиками землі 551 000 гектарів мала б остатися за ними, а коло 1 600 000 гектарів безлісної землі заплянновано було розподілити між селян порядком парцеляції. Це мало б заспокоїти голод на землю одного мільйона нежиттєздатних господарств і п'яти мільйонів душ сільських пролетарів, двірської служби і орендарів. [158])

Але, як сказано, польський уряд рішив парцелювати землю не між малоземельних українських селян, а між переселюваних ним із заходу осадників. Результат цієї політики був такий, що за 1919-1935 роки польський уряд роздав польським т. зв. військовим осадникам на Волині і Поліссі 244 750 гектарів української землі. Ці безплатні наділи були надані колишнім польським воякам передусім в 1919-1923 рр. Нові осадники одержу-

[154]) Д-р Степан Баран: «Земельні справи в Галичині», Авґсбурґ, 1948, стор. 8—12

[155]) Там же, стор. 13—14

[156]) Інж. Юліян Павликовський: «В обороні рідної землі», Львів 1925, стор. 45

[157]) Там же, таблиця I і II — (на 112 стор. книжки)

[158]) Там же, стор. 35, 37, 45

Мала земельна власність у Західній Україні на рік 1921 (потреба землі)

Воєвідства Західньої України	Площа в тис. га	% заг. пл.	Число господарств у тисячах: загальне	ниж. 2 га	від 2- 5 га	від 5- 20 га	пон. 20 га	потреба землі гс до 5 га	господ. понад 5 га	запас поміщ. землі
Поліське	2.139,8	50,6	142,0	20,4	47,3	66,1	8,2	67.700	74.300	915.210
Волинське	1.996,4	65,9	226,7	32,2	85,5	103,2	5,8	117.700	109.000	412.910
Львівське	1.854,4	68,8	393,9	206,7	140,5	43,6	3,1	347.200	46.700	310.320
Станиславів.	1.155,3	62,9	236,9	159,9	57,3	17,6	2,1	217.200	19.700	149.370
Тернопіль.	1.081,6	66,6	251,5	138,9	18,5	31,6	2,5	217.400	34.000	338.830
Разом	8.231,3		1.251,0	558,1	409,1	262,1	21,7	967.200	283.800	2,126.640

Велика земельна власність у Західній Україні на рік 1921 (запас землі)

Воєвід. Західн. України	площа в тис. га	% заг. пл.	Приватна власність: числ. маєт.	площа на тис. га	% лісу	прибл. запас без.ліс. п. в т. га	Публічна власність (в тис. га): загал. площа	держава	церква	% лісу	прибл запас безл. п.т.га
Поліс.	2.088,0	49,4	856	1.658,0	44,8	915,21	430,0	422,0	8,0	61,1	167,27
Волин.	1.033,0	34,1	852	753,4	45,1	412,91	279,6	268,3	11,3	74,5	71,29
Львів.	844,2	31,2	948	751,4	58,7	310,32	92,8	41,0	51,8	63,4	33,96
Станис.	681,5	37,1	426	340,3	56,4	149,37	341,2	292,5	48,7	89,5	35,83
Терноп.	542,4	34,4	590	493,0	33,3	338,83	49,4	14,2	35,2	39,1	30,08
Разом	5.189,1		3.672	3.996,1		2.126,64	1.193,0	1.038,0	155,0		338,43

вали від уряду, крім землі, фінансову допомогу. Незалежно від цієї військової колонізації, була ведена цивільна колонізація і парцеляція, і за десять років, тобто від 1919 і до 1929 року, між польських осадників було розпарцельовано в Західній Україні (без Лемківщини, Холмщини і Підляшшя!) 600 284 гектари.[159]) Треба сказати, що під час парцеляції поляки пляново не допускали українських селян до купівлі землі або принаймні її утруднювали. Це приводило до масових протестів західніх українців. Пізніше показалося, що польська влада видала таємний обіжник, яким забороняла продавати при парцеляції українським селянам більше, ніж 5 процентів поміщицької землі.[160]) Щоб оправдати себе, поляки подекуди послуговувались аргументом, що поміщицька земля на 98 % була в польських руках, отже її, мовляв, повинні набувати польські осадники. Звичайно, під увагу не бралося те, що такий стан посідання виник у наслідок довгої окупації поляками західніх українських територій і відібрання польськими поміщиками землі в українських селян. Вистачить сказати, що тільки в 1787—1834 рр. польські двори зайняли з рустикального (селянського) фонду української Галичини 800 000 морґів (1 морґ дорівнює 0,58 гектара). Цей грабунок спричиняв у той час численні бунти українських селян, невірно звані «опришництвом».[161])

Західньоукраїнське селянство і большевики

Голод на землю і вся аґрарна структура, накинена Західній Україні польською державою, відкривали для нового окупанта можливості широкої гри.[162]) В кожній

[159]) Юліян Павликовський: «За землю батьківщини». Реферат, виголошений 15 жовтня 1936 р. на протестаційних зборах українського Львова в справі колонізації українських земель у Польщі, Львів 1936, стор. 30—31

[160]) Д-р Степан Баран: «Земельні справи в Галичині»... стор. 18

[161]) Юліян Павликовський: «За землю батьківщини»..., стор. 7 і 17

[162]) Не зважаючи на те, що від часу, коли червона армія вперше опанувала західні українські землі, ми-

країні, що її большевики підбивали або готовились підбити, відсталий аґрарний лад і колоніяльний визиск селянства, сполучений з чужонаціональним гнітом, завжди були для них моментом, яким вони підіймали сільський пролетаріят проти існуючих порядків. Тим самим вони затягали його і в свій виключний політичний полон. Москві могло видаватися, що не буде нічого простішого, як зробити інструментом своєї політики українського селянського бідняка, що творив головну масу селянства. З цією, мабуть, метою і був виданий згаданий уже наказ С. Тимошенка з закликом «косами, вилами і сокирами бити польських панів». Мабуть, у кожній іншій країні з подібним аґрарним устроєм такий заклик спровокував би масову різню чужонаціональних поміщиків. Але на західніх українських землях, як відомо, до цього не прийшло. Український селянин ненавидів Польщу за те, що вона тримала його в позиції наймита на рідній землі і давила всякий його спротив масовим терором. [Під час самої тільки т. зв. пацифікації Галичини в 1930 році польські поліційні і військові відділи провели впродовж півтора місяця карні експедиції приблизно в 1 000 українських сіл, тортуруючи селян і плюндруючи їхні господарства.[163])] Але український селянин знав також і про ворожість большевицької Москви до державних прагнень українського народу. Він знав і те, що большевики не наділять його так дуже потрібною йому землею. Цієї землі він ждав тільки від української самостійної держави, а тоді, тобто восени 1939 року, жадних шанс здобути повну державну незалежність не було. Тому заклик Тимошенка не викликав бажаних Москвою наслідків не тільки серед загалу українського населення, але також і в українському селі, на яке він спеціяльно був розрахований.

Не зважаючи на таку поставу українського селянства на західніх землях, большевики не відмовились від того, щоб не використати його постійний голод на землю і комплекс його почувань у зв'язку з дотогочасною польською політикою. Коли «Народні збори» у Львові схвалили 28 жовтня 1939 року конфіскацію поміщицьких маєтків, на порядок нарад прийшла справа польських колоністів на західніх українських землях. Присутні місцеві комуністи польської, єврейської і української національности вважали, що польські осадники трудяться на набутій землі і тому треба їх там залишити. Проти цього стихійно виступили українські селяни і робітники. Вони вважали, що польських осадників треба з неїхньої землі усунути. Місцеві комуністи почали закидати їм «націоналізм», і на залі нарад прийшло до замішання. Тоді слово взяв Хрущов і сказав, що він, мовляв, не хоче втручатися до місцевих справ, які і так дуже складні, але може висловити свою особисту думку, а вона така, що польських колоністів треба викинути, бо вони шпигуни і доносчики панської Польщі. Але, продовжував він, це питання треба передати до розв'язки місцевим сільським громадам.[164]) Очевидно, Хрущов знав, що питання польських осадників, як зрештою і українських власників землі, буде розв'язане у свій час самими большевиками. Але йому хотілося виступити в ролі щирого оборонця інтересів українського селянства, яке завжди розглядало польське осадництво не тільки як найбільш кривдяче, але також і як тимчасове.

Прихід большевиків у Західню Україну створив у земельному питанні нові відносини. Найбільшою подією на цьому відтинку життя було те, що в західніх областях України постав тепер новий земельний фонд, яким, при інших політичних умовах, можна було б принаймні частинно заспокоїти голод селянства на землю. Фонд цей створили в першу чергу сконфісковані поміщицькі і церковні добра. В нього включено також ті землі, що їх покидали німецькі поселенці, які, на підставі німецько-совєтського договору про виміну населення, виїздили з України і переселялися в Німеччину. Врешті до цього фонду ввійшли землі тих польських осадників, що опинилися в Західній Україні порядком згадуваної колонізації в період між двома світовими війнами. Коли наприкінці 1939 року почались

нуло понад 15 років, джерельні матеріяли, навіть у формі спогадів чи описів тодішнього стану українського села, є дуже скупі.

[163]) Мілена Рудницька: «Двадцятип'ятиріччя пацифікації», «Свобода», Джерсі Сіті, 27 вересня 1955

[164]) Михайло Островерха: «На крутому звороті...», «Свобода», 20 травня 1955 р.

вивози населення на схід, ці польські осадники першими опинилися на масовій лісті і були депортовані.

Із створеного в цей спосіб земельного фонду большевики насамперед передали німецькі і польські індивідуальні господарства в тимчасове користування тим українським селянам з Лемківщини, які, в тузі за Україною і землею, в невеликій кількості переселилися в західні області УССР. Вони покинули свої прадідівські землі, що тоді були прилучені до т. зв. Генеральної Губерні. Крім цього, частину земельного фонду нова влада передала в тимчасове користування місцевим українським селянам, супроводячи цю акцію властивим большевикам пропаґандивним гамором про «наділювання» малоземельних і безземельних селян поміщицькою землею та сільсько-господарським реманентом.[165]) В поодиноких районах були створені радгоспи. Дуже скоро після цього почалась обережна пропаґанда про колгоспи. За випробуваними деінде методами на села почали приїздити партійні аґітатори і вихваляти на скликуваних зборах «вищість» колгоспного господарювання над індивідуальним, підшукуючи охочих з числа найбідніших перед тим селян, щоб вони взяли на себе завдання закласти в селі колгосп. Але успіхи таких заходів були дуже малі. На збори приходили тільки старші люди, зокрема жінки, які не то що не давали аґітаторам себе переконати, але навіть накидались на них за намагання запровадити колгоспне закріпачення. Большевики пробували також розсварювати село, нацьковувати безземельних проти багатших селян, дарма що таких було відносно дуже мало. Коли й це не помогло, прийшли високі податки, застрашування, арешти і врешті вивози. Це був єдиний вихід, оскільки розгорнути «клясову боротьбу» між самими селянами большевикам взагалі майже не вдалося. Деколи проти таких, що готові були закласти колгоспи, їх односельчани організували фізичні кари.[166])

[165]) Д-р Степан Баран: «Земельні справи в Галичині...», стор. 19

[166]) «Краківські вісті» від 1, 15 та 18 березня 1942 р. і від 26 березня 1943 р.

Цей спротив селян колективізації знайшов відтак відзеркалення також у совєтській літературі.[167])

Спротив західньоукраїнського села колективізації був викликаний, по-перше, тим, що в Західній Україні довгі роки ходила про колгоспи дуже погана слава і надто свіжими були в пам'яті всіх повідомлення про голод в УССР в 1933 році. Крім того, наставлення західньоукраїнського селянина було таке: не для того він позбувся польського поміщика і тимчасово користав з колись поміщицької землі, щоб відразу йти в нову панщину. Усунення поміщиків українське селянство уважало природним процесом, хоч і було свідоме, що його здобуток при цьому буде дуже короткотривалий. Коли по втечі большевиків у 1941 році німці почали реставрувати колишні поміщицькі двори у формі державних «ліґеншафтів» і примушувати селян до двірської праці, вони поставилися до цього так само вороже, як і до намагань большевиків провести колективізацію.

Посилюючим чинником у спротиві селян колективізації були також перебуваючі в західніх областях українці з центральних і східніх земель України. Західньоукраїнське село знайшло з ними контакт чи не найскорше. Не зважаючи на вороже наставлення до большевиків, українські селяни радо приймали перші частини червоної армії, що займали західні області, бо ці частини великою мірою складалися з українців. Були навіть випадки, що селяни вітали їх синьожовтими прапорами. В зустрічі з ними західньоукраїнські селяни відразу знаходили підтвердження своїх поглядів на совєтську владу, а зокрема на колгоспи. Деколи розмови між досі розділеними кордоном братами були несмілі і непевні. Але навіть і тоді коротких натяків вистачало для абориґенів, щоб збагнути всю небезпеку, що грозила тепер західнім українським землям. Однак здебільшого верх над страхом перед наслідками брало почуття спільности крови і національної єдности. І тоді червоноармійці і цивільні урядовці української національности подавали західнім українцям справжню картину совєтської дійсности.

В таких умовах масова колективізація західніх областей могла вдатися тільки при допомозі масового те-

[167]) Василь Лозовий: «В долині Стрипи», в-во «Радянський письменник», Київ 1951 р., стор. 111

рору. Але рішитись на це в час війни Москва не могла, бо невідомо ще було, як розгорнуться воєнні події, а стало ясним, що зудар з Німеччиною не минучий. Мобілізувати в такий час проти себе і так ворожого селянина не було доцільно. Тому большевикам удалося завести колективи на селах західніх областей в 1939—41 рр. у відносно малих розмірах. Ніби для заспокоєння населення, влада в офіційних заявах повторювала, що колективізація має бути запроваджувана тільки добровільно.[168])

Наступ на українську церкву

Другою сферою українського життя західніх областей, в якій большевики зустріли стихійний і організований спротив, була українська церква. Тут большевики також не відважилися на більший відкритий зудар, дарма що їм не могло бути невідомим те, що м. ін., українське село і церква творили в західніх областях великий резервуар української національної сили і що без розгрому цих двох чинників їм не вдасться опанувати ці області. При цьому йшлося в однаковій мірі як про українську католицьку церкву в Галичині, так і про українську православну церкву на Волині і Поліссі.

Першим ударом по обох церквах Західньої України була конфіскація церковних дібр, що творили основу матеріяльного забезпечення церковної ієрархії. За цим слідували відібрання від священиків метрикальних книг і заборона навчання в школах релігії, заведення цивільних шлюбів і перебрання реєстрації всіх актів цивільного стану, накладання на священиків дуже високих податків, арешти, заслання і навіть розстріли. Якщо йдеться про саму церковну організацію та її ієрархію, то тоді як Москва рішила підпорядкувати собі українську православну церкву на Волині і Поліссі, відразу вона не зважилась на такі рішучі кроки супроти української католицької церкви в Галичині,

[168]) Пор. резолюцію пленуму ЦК КП(б)У від 28—30 листопада 1940 п. н. «Про роботу Львівського і Ровенського обкомів КП(б)У», яка говорить про те, що колективізацію треба заводити тільки добровільно — «Більшовик України», грудень 1940, стор. 8—15

дарма що цю церкву вона в жодному разі не вважала менше для себе небезпечною.

Вже взимі 1939-40 р. большевики почали виселяти на Волині і Поліссі православних священиків з їх садиб, забираючи церковні будинки під «культурно-народні установи». Це, разом з згаданими високими податками, за неплачення яких стосовних осіб обвинувачували в саботажі, призводило до того, що деякі священики перестали виконувати свої обов'язки; чимало з них було заарештовано. За цим прийшов натиск на українських православних єпископів, щоб вони підпорядкувались московському патріярхатові.[169]) На весні 1940 року у Крем'янець прибув із Москви архиєпископ Дмитровський, Сергій Воскресенський — в характері висланника патріяршого місцеблюстителя Сергія (московського митрополита, що від весни 1943 року став московським патріярхом).[170]) Архиєпископ Сергій поставив перед місцевими єпископами вимогу, щоб вони відмовили послуху голові Автокефальної Православної Церкви митрополитові Діонісієві, що перебував у Варшаві, і підпорядкувались Москві.

З цією місією Сергій їздив відтак також на Буковину, в Басарабію і в Литву, Лотву та Естонію. Ці подорожі мали наскрізь політичний характер. Поперше, між Західньою Україною і СССР був далі вдержуваний колишній кордон, і дістатися крізь нього архиєпископ Сергій міг тільки за дозволом совєтського уряду. Подруге, маршрут подорожей Сергія точно співпадав з тодішньою політичною і мілітарною експансією СССР. До речі, місії ці були поважним особистим досягненням Сергія, який в 1941 році став екзархом московського

[169]) Джерела до цього питання: Senex: «Українська Православна Церква в часі другої світової війни 1939-45», Мюнхен 1946, циклостиль, стор. 3-7; Friedrich Heyer: „Die ortlodoxe Kirche jn der Ukraine ven 1917 bis 1945, S. 166-169; Митрополит Николай: «Слова, речи, послания 1941-1946 гг., Издание Московской Патриархии, 1947, стор. 237-246; і д-р Григор Лужницький: «Українська церква між сходом і заходом», Нарис історії української церкви», Філядельфія 1954, стор. 572-573.

[170]) F. Heyer подає, що Сергій був посланий у Крем'янець уже в 1939 році.

патріярха на балтійські країни, з осідком у Вільні. (По приході німців Сергій ніби зрадив большевиків і повів широку церковну діяльність у комісаріяті «Остлянд». Але 5 квітня 1944 р. Сергій був убитий незнаними напасниками в німецьких одностроях на шосе між Вільном і Ригою. Хоч серед населення панувало тоді переконання, що Сергія вбило гестапо, доказів на це нема. Деяке світло на таємницю кидає однак факт, що по закінченні війни большевики засудили на смерть двох співробітників німецької адміністрації в Ризі, м. ін., за те, що вони були замішані у справу вбивства Сергія).

На новоздобуті західньоукраїнські і західньобілоруські області московський патріярхат призначив з початком 1940 року єпископа Ніколая Ярушевича, з титулом екзарха Західньої України і Західньої Білорусії і митрополита Волині та Луцьку. Варто зазначити, що в той час в СССР, практично в РСФСР, діяло чотири єпископи, включаючи в це число і митрополита Сергія з Москви. В УССР не було натомість ні одного діючого українського єпископа. Отже було б логічним поширити владу православних єпископів Західньої України на решту УССР. Але московський патріярхат і уряд СССР рішили зробити інакше. Вони з Москви призначили церковного зверхника для наявної на Волині і Поліссі церковної ієрархії, що її становило тоді п'ять єпископів: Александер Іноземцев у Пинську, Олексій Громадський в Крем'янці, Полікарп Сікорський в Луцьку, Сим. Івановський в Острозі і А. Марченко в Камені Коширському. Новий екзарх обрав місцем свого перебування Луцьк і почав робити натиск на місцевих єпископів, щоб вони відвідали Москву і підпорядкувалися московському патріярхатові. Тільки Олексій і Симон прийняли запрошення, а за ними поїхали архимандрити: Дамаскин Малюта, Пантелеймон Рудик і Веніямин Новицький. За це в березні 1941 року Рудик, до речі, колишній галицький москофіл, був висвячений у Москві на львівського єпископа, а Веніямин Новицький — на єпископа-вікарія в Бересті. Єпископи Полікарп і Александер відмовилися їхати в Москву і непідписали декларації вірности московському патріярхові. (Це останнє питання, якщо йдеться про єпископа Полікарпа, пізнішого митрополита УАПЦ, викликало

останніми роками чимало спорів. Але навіть митрополит Ніколай, колишній зверхник єпископа Полікарпа, стверджував пізніше, в 1942 році, закидаючи єп. Полікарпові не тільки самостійну церковну діяльність, але й «політичне петлюрівство», що він, Ніколай, «вказував в свій час блаженному Сергієві, патріяршому місцеблюстителеві, на те, що Полікарп Сікорський відхиляється від письмової заяви про канонічну підпорядкованість московській патріярхії, бачачи в цьому його укриті окремі пляни щодо його будучої церковної орієнтації»[171]).

З прибуттям Ніколая почався широкий русифікаторський наступ на українську православну церкву; українська мова з церковної адміністрації зникла. Поруч з цим пішли репресії проти тих єпископів, які відмовилися їхати в Москву, і нагороди для тих, що заявили про своє підпорядкування московському патріярхові. За цих останніх не тільки оплатили рахунки в першорядних готелях Москви; їм також зменшили податки, накладені на церковних достойників. Зокрема архиєпископ Олексій, що мав платити 25 тисяч рублів податку, дістав знижку до 5 тисяч (сам митрополит Ніколай платив 4 тисячі).

Держава сприяла також веденню антирелігійної пропаґанди, зокрема на відтинку молоді. Мали місце також безпосередні репресії супроти священиків, що доводило до того, що слабша частина духовенства заломлювалась і деколи покидала парохії і манастирі. В наслідок того кількість монахів у Почаївській Лаврі зменшилось з 300 до 80. Крем'янецька духовна семінарія була закрита. 53 священики були репресовані; з них шість було розстріляно або померло на засланні, а 37 пропало без вісті.[172])

Паралельно з репресіями проти української православної церкви і втручанням у її внутрішні справи, їшов наступ Москви проти української католицької церкви в Галичині.[173]) Крім згаданих вище засобів на-

[171]) Митрополит Ніколай: «Слова, речи, послания...», стор. 239

[172]) F. Heuer... S. 179

[173]) Джерела до цього питання: First victims of Communism. White Book on the religious persecution in Ukraine

тиску на священиків і обмеження їх діяльности, большевики зосередили свою головну увагу на молоді і священичому дорості. З цією метою вони закрили духовні семінарії і розгорнули широку антирелігійну пропаганду. Але молодь, довгими роками виховувана в релігійному і антикомуністичному дусі, піддавалася цим впливам тільки вийнятково. До всього цього большевики зустрілися в Галичині з новим явищем, а саме — з ширшим і відкритим спротивом церковної ієрархії. Спротив цей виявився перш за все в пастирських листах митрополита Шептицького, що були друковані на циклостилі і переписувані в різних місцевостях. Це довело до переведення трусу в митрополичій канцелярії і реквізиції циклостиля. Після цього листи до кожної із 1276 парохій довелося писати ручно, але вони, хоч і спізнено, все ж доходили до кожного священика. До церков тих манастирів, які були закриті, митрополит посилав окремих священиків, що працювали там як парохи. Коли влада арештувала або засилала священиків, на їх місце митрополит присилав студентів теології. Священики мали також доручення постійно відвідувати лікарні, а монахині — працювати як медичні сестри, дарма, що влада це забороняла. Разом з цим митрополит писав до органів совєтської влади протести проти заборони науки релігії в школах і проти втягання молоді до антихристиянських організацій піонерів і комсомолу. Митрополит покликався на пункти сталінської конституції в справі свободи віри і вимагав, щоб місцева влада їх дотримувалась. Один з таких листів був написаний до керівника народної освіти у львівській області Захарченка; інші листи митрополит писав прямо до уряду УССР і до Хрущова.

Водночас митрополит звернувся з листом до самої української молоді. В ньому він писав: «Перепишіть

(Translated from the Italian), Rome 1953, pp. 23-29; „Die Tragoedie der ukrainischen katholischen Kirche" in „Ukraine in Vergangenheit u. Gegenwart", N. 1, Januar 1952 S. 14-21; д-р Григорій Лужицький: «Українська церква між сходом і заходом...», стор. 568-569; Степан Баран: «Митрополит Андрей Шептицький», Мюнхен 1947, стор. 112-113 і «Краківські Вісті», 27 серпня та 9 вересня 1941 і 18 березня та 17 травня 1942 р.

цього листа для себе і часто звертайтесь до його змісту та пригадайте його іншим..., бережіться гріха проти віри..., подібно як зрада рідного краю, так і зрада святої церкви... є ганебним злочином».[174]) Митрополит заборонив священикам покидати свої парохії, навіть при наявності гострих загроз з боку влади. Тому з згаданих 1 266 парохій тільки коло 100 осталось без священиків, які втекли на захід. На собор львівської архидієцезії, що був скликаний на 2 травня 1940 р. і зібрався, не зважаючи на пильне око НКВД, прибули всі запрошені священики — за вийнятком тих, що були арештовані або загинули.

Ці діла митрополита Шептицького були широко відомі. Вістки про них оповідали вірні в церквах і поза ними, про них говорили також самі большевики. Це підносило силу населення. Воно ще більше, ніж давніше, виконувало релігійні практики і підтримувало церкву морально і матеріяльно. Населення добровільно сплачувало високі податки, накладені на священиків і церкви, і постачало харчів священикам та єпископам. Воно не визнавало цивільних шлюбів і далі вінчалося в церквах. Так само воно христило в церквах своїх дітей, при чому митрополит брав під увагу можливості вивозу священиків і тому поручав священикам навчати селян, щоби вони зберігали тайну хрищення.

В таких умовах большевицька антирелігійна пропаґанда була позбавлена всяких успіхів. Не вдалося також большевикам розсварити священиків з населенням на соціяльному ґрунті, зокрема в убогих селах, або спровокувати селян на ті чи інші виступи проти священиків. НКВД доручило світському помічникові єпископа Хомишина в Станиславові шпигувати єпископа; однак ця людина відразу поінформувала про це єпископа. Що більше, при зударі з церквою совєтський режим програвав не тільки в очах західньоукраїнського населення. Постава священиків і вірних Західньої України не оставалася без впливу на українців з центральних і східніх земель, що працювали в Західній Україні. Вони також крадькома давали христити своїх дітей (це траплялося також серед комуністів), часто вінчалися і брали участь у Богослужбах.

[174]) Переклад з англійського перекладу в „First victims...," p. 28

Така солідарність населення з церквою утруднювала большевикам проведення більших репресій проти священиків, а зокрема проти єпископів. До цього, безперечно, спричинилось також оглядання Москви на непевну міжнародню ситуацію. Тим не менше було вивезено або арештовано у львівській епархії 40 священиків, а в станиславівській епархії двох священиків розстріляли, а двох вивезли на Сибір. Із 16 манастирів оо. Василіян п'ять було большевиками знищено цілком, а три частинно. Крім того, большевики завдали мільйонових шкод відомій друкарні оо. Василіян. Вони великою мірою знищили також бібліотеки в Крехівському і Лаврівському манастирях. Василиянський манастир у Львові офіційно існував як філіял бібліотеки НТШ.

Окремою формою наступу на українську католицьку церкву в Галичині було намагання Москви завести тут російське православіє. Спочатку Москва пробувала ужити до цього також рук самих українських католицьких священиків. Треба було насамперед знайти відповідну людину, яка взялась би за таке діло і яку можна було б протиставити авторитетові митрополита Шептицького. Таким кандидатом большевики намітили професора теології о. д-ра Гавриїла Костельника, редактора теологічного журнала «Нива». Але о. Костельник відмовився від такої акції. Тоді НКВД заарештувало в лютому 1941 р. його 17-річного сина Богдана і почало постійно викликати о. Костельника на допити, погрожуючи, що, якщо він не візьметься до пропонованої йому діяльности, його син буде знищений. Вибух німецько-совєтської війни перервав цей шантаж, але син о. Костельника таки пропав без вісті.[175]) Цей факт кидає також світло на можливі мотиви, які приневолили о. Костельника в 1946 р. стати інструментом у руках Москви. Як відомо, він тоді належав до тих, що очолили акцію насадження на Західній Україні російського православія.

Коли такі намагання в 1939-41 рр. не вдалися, Москва рішила розв'язати питання простіше. Як уже згадано, напередодні війни московський патріярхат висвятив для Львова окремого православного єпископа. Цьому висвяченню передував рапорт від 8 березня 1941 р. знаного вже нам митрополита Ніколая до московського митрополита Сергія, в якому він писав, що «на теренах колишньої польської держави почався рух серед уніятів на користь повернення до православія... Є дані для того, щоб продовжувати тепер апостольське діло об'єднання уніятів з православною церквою».[176])

Але цю диверсію проти української католицької церкви в Галичині Москва не встигла довести до кінця. В цьому їй перешкодила німецько-совєтська війна, і свої пляни підпорядкування української католицької церкви Москва почала здійснювати вже за повоєнних років.

Постава народу

Такі вияви спротиву большевикам з боку обох українських церков і на українському селі могли постати на тлі загальноворожого ставлення західніх українців до большевицької Москви. В перші тижні західні українці прийняли нову владу з мішаними почуваннями. З одного боку, це був страх перед комуністичним терором і російською владою, про які західні українці багато чули і читали. З другого боку, це було певне вдоволення, що кінчається період польського безправ'я, і слаба надія на те, що, може, навіть у большевицікій дійсності український характер збережеться принаймні частинно. Ці неясні надії казали Костеві Левицькому серйозно трактувати обіцянки ген. Іванова і Чеканюка. Ці надії також стримали багатьох провідних українських діячів і звичайних громадян від того, щоб податися на захід тоді, коли це ще можна було зробити. Навіть такий факт, як зміна в установах дотеперішніх польських вивісок на українські, часто рішав про те, що людина лишалась на місці: мовляв, нова влада «все ж таки українська».

За цією «українськістю» нової влади західньоукраїнська людина пристрасно шукала при всіх нагодах і, якщо тільки її знаходила, ентузіястично її вітала. Але, з другого боку, вона явно іґнорувала все, що в цій владі було їй разюче чуже і імпортоване з півночі. Тому на українських селах радо годували червоноармійців-українців і здержливо, а то й вороже, приймали тих,

[175]) Там же, стор. 29

[176]) Senex: «Українська Православна Церква...», стор. 5-6

хто звертався російською мовою. Тому часто глухою мовчанкою сприймалися на незчисленних зборах, скликуваних органами нової влади, всі згадки про Москву і про Сталіна, а єдиними оплескуючими ті згадки були самі доповідачі і їхні найближчі співробітники. Коли у львівському оперному театрі був вперше поставлений «Богдан Хмельницький» Корнійчука, присутня публіка, що виповнила залю по береги, нестримним ентузіязмом приймала всі заяви гетьмана про відновлення української держави і визволення українського народу з польської неволі. Коли ж гетьман говорив про союз з московським царем, на залі панувала могильна мовчанка, що її лише час від часу переривали оплески присутніх совєтських достойників.

Український композитор і бандурист, Григорій Китастий, оповідає про одну з таких подій, що її він пережив при нагоді виступу Державної капелі бандуристів УССР у м. Тернополі в Західній Україні. 20 вересня 1939 року, тобто відразу по вмарші в Західню Україну червоної армії, туди була послана і ця капеля, і її перший виступ відбувся в Тернополі. Директором капелі був неукраїнець Берман, що мав почати концерт відповідною промовою. Китастий пише: «Піднялась завіса... При повному світлі капеля в складі 36 осіб виглядала імпозантно. Але на залі — мертва тиша... На вигук Бермана: „Здраствуйте, товариші" — ніхто не відповів... Показуючи рукою на капелю, Берман продовжував: „Товариші! Немає іншої країни в світі, яка так дбала б про розвиток національної культури й рідної мови, як дбають про це уряд СССР і тов. Сталін". Ми звикли до того, — каже Китастий,— що при кожній згадці імени Сталіна заля в якийсь спосіб завжди реаґувала, а тут — ні телень! Берман, закінчуючи свою промову, викрикнув тричі „ура"... Публіка і на цей раз лишилась німою... Почався концерт. Програма була складена з українських народних пісень і окремих творів на слова Тараса Шевченка і Івана Франка. Замість пісні про Сталіна (якою досі ми завжди розпочинали свої концерти) ми почали концерт піснею „Думи мої, думи мої"... Ген-ген десь здалека доноситься звук бандур, прорізується щораз сильніше мелодія, вже чути хор, і ось уже вся капеля карбує на мелодії слова Шевченка — „В Україну ідіть, діти, в нашу Україну!"...

Тридцять шість бандуристів, з підібраними голосами, ідеально засамбльованих, закінчували першу річ своєї програми. І ще не встигли згаснути звуки бандур, як раптом гучні, захоплені оплески сколихнули повітря залі».[177])

Звичайно, українська пісня і український народний стрій бандуристів ще не визначували українського характеру держави. Західні українці дуже скоро дістали змогу в цьому переконатися. Коли до цього прийшло, то по перших тижнях шукання за дійсною Україною в рамках УССР, місце розвіяних ілюзій почало заступати бажання якнайбільше вкоренитися в ґрунті і опанувати важливі ділянки державного і громадського життя, що перед тим, в умови польської держави були для українців недосяжні. Так почався гін української молоді до шкіл і наступ української фахової інтелігенції на державну торгівлю, адміністрацію, пошту, залізниці тощо.

Такому українському наступові сприяли частинно самі умови. Поперше, формально український характер нової влади давав підставу західнім українцям вимагати, щоб у спольонізованих досі установах громадського життя панівною стала українська мова і щоб українська людина зайняла в них відповідне становище. Подруге в цьому напрямі скеровували західніх українців їхні брати, що прибували тепер із сходу. Як згадано вище, багато з них, при різних нагодах розкривало перед західніми українцями всі труднощі підбольшевицької дійсности; але водночас вони заохочували їх здобувати різні посади, вказуючи більш або менш виразно на те, що саме на українських землях будується українська держава і що тільки спільними силами український народ може протиставитися тискові з півночі.[178]) Інтересно зазначити, що цим аргументом

[177]) Григорій Китастий: «Буржуазна Галичина, тріюмф Шевченка над Сталіном і — „все ж таки Україна"», «Український Прометей», Дітройт, 4 березня 1954

[178]) Ствердження, одержані від Богдана Чайківського, що як інженер-економіст, працював в 1939-41 рр. на відповідній посаді в обласному виконавчому комітеті у Львові і мав можливості безпосередніх зустрічей з радянськими керівниками, в тому числі і з українцями

деякі українці з Наддніпрянщини послуговувались неначе для виправдання своєї споглядно відданої служби совєтському режимові. При цьому, познайомившися ближче з західньоукраїнським оточенням і здобувши до нього довір'я, вони в багатьох випадках рятували життя західнім українцям, перестерігаючи їх перед загрожуючими їм репресіями. Деколи вони робили це ніби випадково, безпосередньо наражуючись на небезпеку. [179])

Третім чинником, що посилював можливості західніх українців відвойовувати втрачені під польським режимом позиції, було те, що большевицька Москва хотіла максимально виграти для себе українську карту і здобути західніх українців для себе.Хоч Москва ніколи не відмовлялася від того, щоб в ім'я гасла «діли і пануй» використати проти українців польську і єврейську меншини, тим не менше головним об'єктом її політики були господарі цієї землі, тобто українці. Вже було згадано, що першими, кого почали большевики вивозити з Західньої України в ширших розмірах, були польські колоністи, що в 1920-1939 рр. були наслані Варшавою на перенаселені українські землі. Разом з польськими осадниками були виселені з Західньої України польські офіцери резерви, що в міжвоєнний період являли собою головний промотор польонізації Західньої України. На чергу прийшли також місцеві «капіталісти», що походили передусім з неукраїнського елементу.

Такі заходи, хоч і були вони роблені чужою і ворожою українському народові владою, посилювали зовнішню українізацію Західньої України, що формально стала тепер частиною окремої української державної одиниці. На покинуті чужинцями посади часто діставались українці з східніх земель. При цьому теж було виразно знати політику Москви: коли очолюючими деякі установи були часто українці, їхніми заступниками, а фактично наглядачами над своїми зверхниками, були приїжджі неукраїнці.

Такі, зрештою обмежені можливості української розбудови не могли змінити думки західніх українців

[179]) Михайло Островерха: «На крутому звороті...», «Свобода», 19 травня 1955

про нову владу. З другого боку, політика зовнішніх поступок українській стихії не зміняла основних цілей, з якими Москва прийшла в Західню Україну. Її зустріч з західньоукраїнським селом вже по перших тижнях не лишила їй жодного сумніву щодо його майбутнього спротиву колективізації. Очевидним був спротив обох українських церков. Не було сумнівів щодо ворожости української інтеліґенції і зрештою нечисленного українського робітництва. Все це два десятиріччя виховувалось в антикомуністичному і антиімперському (супроти Росії) дусі. Нарешті большевики знали, що в Західній Україні існує ще з підпольських часів підпільна мережа Організації Українських Націоналістів, сперта на симпатіях і співпраці народу. По арештах провідників леґальних західньоукраїнських партій і по самоліквідації цих партій, ОУН стала одинокою організованою політичною силою, що з її цілеспрямованою дією большевикам треба було рахуватися. Побіч українських церков і українського села це був третій чинник ширшого спротиву новій владі. Якщо врахувати, що большевики не могли також спертися на підтримку української інтеліґенції чи робітництва, то головним засобом політики Москви в Західній Україні мусів стати масовий терор. До нього вона незабаром і вдалась, не пробуючи навіть приховувати цього перед зовнішнім світом. Правда, настала незабаром війна з німцями не дала большевикам змоги розгорнутися в Західній Україні ширше.

Заки це з'ясувати, треба насамперед спинитись над розвитком і діяльністю тогочасного українського підпілля Західньої України.

Західньоукраїнське протибольшевицьке підпілля в 1939-1941 рр.

Хоч від часу, коли мали місце описувані тут події, минуло кругло п'ятнадцять років, період протибольшевицької боротьби ОУН і всього народу в Західній Україні остається досі дуже мало виясненим. Досі не опубліковано вичерпних документів, які характеризували б цей період, і не появилися джерельні описи безпосередніх чи посередніх учасників стосовних подій. Безперечно, головною причиною цього є минула війна, під час якої гинули і документи і люди. Три головні

постаті підпільного руху того часу, які з доручення Революційного Проводу ОУН[180]) керували боротьбою ОУН у Західній Україні: Володимир Тимчій (Лопатинський), Дмитро Мирон (Орлик) і Іван Климів (Леґенда), загинули в 1940-1942 рр. у боротьбі з большевицькими або німецькими займанцями України. В той час і пізніше, за німецько-совєтської війни і після її закінчення, загинули також інші видатні постаті ОУН — Кремінський, Ростислав Волошин, Дмитро Маївський, Яків Бусел, Василь Сидір та інші. Немає між живими також більшости тих членів ОУН, що в той час вели боротьбу в Західній Україні з доручення ПУН-у. Якщо ж ідеться про існуючу документацію цього періоду визвольної боротьби, то вона дуже нечисленна і — про це слід пам'ятати — часто не позбавлена тенденційности. Це стосується деяких матеріялів, що постали під час війни та після неї і завданням яких було вияснити причини внутрішнього розламу в ОУН в 1940 р.

Говорячи про підпільну боротьбу в Західній Україні в 1939-1941 рр., треба насамперед вказати на ті об'єктивні умови, які цій боротьбі сприяли або її гальмували. Головним чинником, що зумовлював постання та дію протибольшевицького підпілля в той час, було наставлення західніх українців до нової влади. Коли зникли можливості леґальної політичної роботи, а народ почав набирати переконання, що проти ступневого большевицького наступу треба буде боротися, виникнення організованого підпілля стало природним процесом.

Цьому сприяла також довга традиція протипольської підпільної діяльности і, що найважливіше, існування стрижня підпільної організації, тобто ОУН. Правда,

[180]) На переломі 1939-1940 рр. прийшло до внутрішнього конфлікту в ОУН на еміґрації, який влітку 1940 р. набрав форм повного розламу єдиної перед тим ОУН на дві окремі організації, що далі діяли під тією самою назвою, тобто ОУН. Одна з них осталась під дотогочасним Проводом Українських Націоналістів (ПУН), що його очолював полк. Андрій Мельник; друга створила окремий Революційний Провід ОУН, головою якого став Степан Бандера.

середина тридцятих років принесла поважні польські удари по членських кадрах ОУН і, як наслідок цього, послаблення активности організації.[181]) Але події в Карпатській Україні в 1938-1939 рр. і можливість безпосередньої війни відкрили шлях до масових акцій, а тим самим і до розбудови підпілля. В такій ситуації ОУН була спроможна зорганізувати в перші дні польсько-німецької війни, у вересні 1939 р., малі партизанські відділи, які охороняли українське населення перед терором польських поліційних і військових частин.[182])

Врешті на поширення підпілля впливали також розрахунки на скору німецько-совєтську війну. Такі сподівання були панівні в 1939-1941 рр. не тільки в ОУН, але й в широких колах українського громадянства.

Не сприяло підпіллю передусім те, що західні українці, в тому числі і члени ОУН, зовсім не знали большевицької дійсности. Спроби УВО, а відтак ОУН в 20-их і 30-их роках перекинути свою дільність також і на центральні та східні землі України, тобто в УССР, були зв'язані з великими труднощами. Були спроби висилати підпільну літературу, а також окремих людей.[183]) Деякі досягнення, здобуті на цій ділянці, доводилось оплачувати великими жертвами. Найбільшою з них став сам голова Проводу Українських Націоналістів полк. Євген Коновалець, який згинув 23 травня 1938 р. в Роттердамі, Голляндія, від бомби, яку йому вручив большевицький аґент, що ніби діяв як висланник підпілля в УССР. Суґестії Ю. Бойка,[184]) що до Коновальця прибували «не рідше як раз на три місяці»

[181]) Д-р Лев Ребет: «Світла і тіні ОУН» — «Український самостійник», Мюнхен, 13 лютого 1955, стор. 4

[182]) Д-р Лев Ребет: «Світла і тіні ОУН» — «Український самостійник» від 13 березня 1955, стор. 5;

Р. Л.: «Володимир Тимчій-Лопатинський» — «Український самостійник» від 31 липня 1955, стор. 3

[183]) «Організація Українських Націоналістів 1929-1954», Збірник статтей у 25-ліття ОУН, Париж, 1955, стор. 12-13

[184]) Ю. Бойко: «Євген Коновалець і Осередньо-Східні Землі» — на чужині, 1947, стор. 50, 51 і 56.

кур'єри з Надніпрянщини і що «в київському ґарнізоні ОУН розпоряджала 500 багнетами», треба вважати недоведеними. Також недоведеним є твердження про те, що знищені большевиками на початку 30-их років численні українські письменники були членами підпільної націоналістичної організації і що вони плянували індивідуальний терор проти достойників совєтської влади і повстання. За доказ абсолютно не можна вважати «признання» обвинувачених у кабінетах слідчих ҐПУ-НКВД або перед большевицьким судом. Натомість правдою є, що Коновалець мав зв'язки з центральними землями України і намагався розбудувати там підпільну мережу ОУН, і це, як сказано вище, і стало причиною його трагічної смерти. Цей досвід з минулого відхиляв тільки край завіси над цілою скалею підступів, провокацій і безоглядних метод, з якими зустрілось організоване протибольшевицьке підпілля в Західній Україні. Для боротьби з таким ворогом це підпілля мало відносно малу підготову.

Неґативно на розбудову підпільної мережі впливало також те, що більшість досвідчених провідних кадрів ОУН перебувала восени 1939 р. на Заході, в межах т. зв. Генеральної Губерні. Були це в першу чергу деякі з членів ПУН-у, що перед тим жили на Заході як еміґранти і тепер, користаючи з наявних умов, підсунулись ближче під кордони України. Тут було і кілька сот тих членів ОУН, які свого часу відбували кари в польських в'язницях і в наслідок війни були або звільнені з в'язниць, або з них утекли. Сюди належала також група тих, які врятувалися з польського концентраційного табору в Березі Картузькій. Врешті були тут ті члени ОУН, які, разом з хвилею втікачів, подалися на захід перед приходом червоної армії. До еміґрування вони були заохочені становищем ПУН-у, який вважав, що залишення батьківщини є найкращим виходом для безпосередньо загрожених, тобто розконспірованих членів ОУН.[185])

В такій ситуації основу для відновлення підпільної мережі в Західній Україні дали ті члени ОУН чи її симпатики, які залишилися на рідних землях.

[185]) «ОУН у війні 1939-1945», Німеччина (?), стор. 41

Конфлікт в ОУН на еміґрації і розбудова революційних кадрів в Україні

Але такий стан тривав дуже коротко. Вже в перші місяці большевицької окупації західніх областей України в справу розбудови тамошньої підпільної мережі активно встрянув закордон. Це сталося передусім тому, що незалежно від своєї боротьби проти польської окупації ОУН завжди вважала головним ворогом України большевицьку Москву. І коли західні області опинилися під російським пануванням, природним було те, що численні кадри ОУН, які перебували по той бік кордону, вважали своїм першим обов'язком взяти активну участь у безпосередній боротьбі з большевиками в Україні.

На такий розвиток справ поважно вплинув також згаданий конфлікт в ОУН. Як тільки він почав наростати, однією з центральних проблем, що лягли в його основу, стало питання: що далі робити в західніх областях і взагалі в Україні. Оскільки кожна революційна організація черпає свої головні сили з рідних земель обидві фракції ОУН відразу усвідомили, що їхня сила або слабість в еміґрантському конфлікті буде вирішальною мірою залежати від того, якими силами кожна з них розпоряджатиме в Україні. В таких умовах наступ для здобуття позицій в Україні став неминучим. Тому, що обидві частини ОУН зовсім не знали большевицької дійсности, такий наступ не міг обійтися без поважних жертв. В атмосфері внутрішнього конфлікту не було часу на ґрунтовніше вивчення ворога, що мусіло б бути самозрозумілим при зустрічі з феноменом большевицької Москви та її методами поборювання всякого визвольного руху.

Крім цього бажання обох частин ОУН на еміґрації взяти участь у боротьбі на рідних землях випливало з революційного характеру цієї організації, яка в новій дійсності була єдиною, що могла організувати визвольну боротьбу. Спірним осталось тільки питання розмірів і напруження цієї боротьби. Це останнє питання мало в ОУН свою довгу історію, але тому, що генеза причин і перебіг конфлікту в ОУН в 1940 р. не є предметом даної праці, цю справу згадаємо тут тільки фраґментарно. Річ у тому, що, подібно до інших революційних

організацій, ОУН мала своє більше радикальне і менше радикальне крило. Радикальнішою була молодь, яка на початку 30-их років здобула фактичне керівництво в ОУН Західньої України, відсунувши вбік старші, дещо обережніші елементи. З бігом часу до старших, менше динамічних, а то й опортуністичних кадрів почали в ОУН зараховувати ПУН, зокрема деяких його членів, дарма що вони не так давно перед тим перебували на рідних землях і давали докази активної визвольної боротьби. Такі закиди були також наслідком відмінних психік двох відірваних одна від одної генерацій, що в період між двома війнами діяли в Західній Україні і на еміграції.[186])

Коли почався в ОУН внутрішній конфлікт, стара проблема спору про ступінь «революційности» знайшла в ньому видатне місце. Поруч вислову недовір'я до деяких членів ПУН-у, недостатня «революційність» була головним закидом, що його С. Бандера висунув перед головою ПУН, полк. А. Мельником. Бандера опинився на волі в наслідок польсько-німецької війни, по більше п'ятирічному ув'язненні. Впродовж кількох тижнів по виході з в'язниці Бандера, як речник радикального крила ОУН, зумів переконати своїх найближчих товаришів, що, як і він, довго перебували в польських в'язницях, що в ПУН-і діється багато негативного, що ПУН не хоче вести революційної боротьби, що тому треба декого з членів ПУН-у усунути, що, словом, потрібні радикальні заходи для того, щоб оздоровити небезпечну для визвольної справи ситуацію. Виразним речником таких поглядів був також тодішній керівник екзекутиви ОУН у західніх областях, Володимир Тимчій (Лопатинський). Зустрівшись з Мельником в січні 1940 р., вони обидва поставили перед головою ПУН ряд постулятів політичного і персонального характеру.

Як свідчить Бандера, вони зокрема вимагали «посилити організаційну, політичну і боєву діяльність на рідних землях, зокрема на ОСУЗ, щоб на всіх землях України досягнути такого посилення революційного потенціялу і зорганізованого підпілля, як на ЗУЗ. Спеціяльну увагу присвятити мілітаризації руху і підготові до розгорнення широкої повстанчої акції. На випадок намагань большевиків ліквідувати головну базу організованого націоналістичного революційного руху через масове заслання і виселення всього національно-свідомого елементу, ОУН організує широку повстанчу акцію... і вестиме партизансько-повстанську боротьбу в захист виселюваних теренів».[187])

У відповідь на такі вимоги Бандери Мельник «відкидав можливість розгорнення широкої збройної боротьби, партизансько-повстанської акції в існуючій міжнародній ситуації, хоч би того дуже вимагало становище на рідних землях». Мельник вважав, що війна між Німеччиною і СССР неминуча, і тому радив вижидати сприятливого моменту, а тим часом «розбудовувати, підготовляти і зберігати свої сили».[188]) Ці з'ясування, зроблені Бандерою по 10 роках, в основі підтверджує друга сторона. Представник тодішнього ПУН-у, Осип Бойдуник, хоч і закидає Бандері тенденційність у з'ясуванні деяких питань того часу, проте стверджує, що ПУН не вважав тоді доцільним вести в Західній Україні ширшу революційну боротьбу, бо вона могла тільки спровокувати масові репресії.[189])

Цю відповідь Мельника прийняли Бандера і Тимчій як цілком незадовільну і визнали, що в ім'я збереження революційного характеру ОУН вони мусять приступити до сепаратної самостійної дії. На таке їхнє рішення мав, безперечно, великий вплив Ярослав Стецько, який від 1937 р. жив на еміграції і віддавна був речником гострого курсу щодо ПУН-у. Врешті немає сумніву, що на це рішення впливали також моменти особистого порядку. Так прийшло до розколу єдиної перед тим ОУН. На тлі тодішніх настроїв молодих кадрів ОУН Бандері вдалося відносно легко покликати до життя нове керівництво плянованої ним акції п. н. Революційний Провід ОУН. Провід цей зумів скоро змонополізувати для себе позицію більше революційного та активнішого чинника і зіпхнути заскочений ПУН до ролі «менше революційної» сили.

[186]) Р. Лісовий: «Розлам в ОУН», в-во «Нова Україна», Ной-Ульм, стор. 34-73

[187]) Степан Бандера: «В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН» — «Сурма», Мюнхен (?), ч. 18-19, лютий-березень 1950, стор. 5

[188]) Там же, стор. 6

В таких умовах могло здаватися, що обидва крила ОУН оформлять себе як виразно розмежовані сили, зокрема в питанні гостроти курсу веденої в Західній Україні підпільної боротьби. Але сталося не зовсім так. Коли прийшло до повного розламу, ПУН, не зважаючи на викладені вище погляди його голови і інших членів почав також висилати своїх людей в Україну і організувати там свої кадри — з очевидним розрахунком не дати себе випередити Революційному Проводові. В наслідок цього, на день вибуху німецько-совєтської війни ПУН також мав свої кадри в Західній Україні, хоч, безперечно, вони були значно менш численні від тих, якими розпоряджав Революційний Провід ОУН.[190])

Визвольна боротьба ОУН в нових умовах

Акція Революційного Проводу, в оперті на кадри, що остались на рідних землях, дуже скоро привела до розбудови сильної підпільної мережі в західніх областях України, і створила передумови для поширення цієї мережі на центральні і східні українські землі. Успіх був зумовлений тим, що виразником цієї політики був Тимчій, голова Краєвої Екзекутиви ОУН (пізніша назва: Краєвий Провід). Правда, вже в лютому 1940 року, отже на початку конфлікту, Тимчій загинув при переході німецько-совєтського кордону і не встиг повністю зреалізувати політичну настанову Революційного Проводу. Але сама настанова була збережена, бо на місце Тимчія був призначений Дмитро Мирон (Орлик), що відразу відійшов з еміґрації в Україну. Коли згодом Мирон повернувся з рідних земель, щоб взяти участь у підготові II Великого Збору ОУН у квітні 1941 року, його місце зайняв Іван Климів- Леґенда, що виконував свої функції аж до війни. (Мирон і Климів загинули в 1942 році в боротьбі з німецькими займанцями, перший — в Києві, другий — у Львові).

Хоч Революційний Провід ОУН мав далекосяжні пляни до повстанської акції включно, проте перші заходи ОУН на рідних землях мусіли бути спрямовані на відбудову попереританої і частинно знищеної підпільної мережі. Завдяки відданості української молоді і ворожості всього народу до большевиків, а також завдяки організаційній вмілості провідних кадрів, це завдання було виконане відносно скоро. Про розміри тодішньої підпільної мережі можна судити на підставі кількости членів, що їх мала ОУН кілька місяців пізніше, на переломі 1941 і 1942 року, тобто вже в умовах протинімецької боротьби. Проведений тоді статистичний облік показав, що підпільна мережа ОУН в Україні, що була підпорядкована Революційному Проводові, охоплювала 12 тисяч членів і 7 тисяч юнацтва.[191]) До цього треба додати кадри, підпорядковані ПУН: щоправда, вони були менше численні. Варто зазначити, що велика кількість членів і симпатиків ОУН в Україні не знала в той час про конфлікт на еміґрації і визначила себе по одній або другій стороні щойно в перші тижні німецько-совєтської війни. Те, що пригнітаюча більшість цих людей стала по боці Революційного Проводу, вирішила активна дія цього останнього.

Якщо йдеться про характер праці ОУН на рідних землях в той час, то поважну її частину становила практика, вироблена за період польської окупації. Головна увага була звернена на те, щоб виховати членів ОУН на відданих борців за державну незалежність України і підготовити їх до практичних завдань боротьби. Отже йшлося про моменти виховного порядку, і про безпосередню революційну дію (приєднання нових членів, поширювання видань ОУН між народом, протидія зарядженням влади, боротьба за український зміст суспільного життя, а також збройні виступи проти представників большевицької влади і її найманців). ОУН ставила собі також завдання протидіяти заходам большевиків опановувати новоздобуті терени, отже завдання боротися проти колгоспів, про-

[189]) О. Бойдуник: «Яка ж то була ситуація в 1939-40 роках?» — «Українське слово», Париж, від 16 липня 1950 р., стор. 3;

«ОУН у війні 1939-1945», Німеччина (?), стор. 39

[190]) Ці ствердження отримано від Ярослава Гайваса, який під час розламу в ОУН пішов за ПУН-ом і грав у цій частині ОУН видатну роль.

[191]) Дані щодо розміру і характеру діяльности ОУН в цей період одержано від Миколи Лебедя, тогочасного члена Революційного Проводу.

ти вивозів, проти русифікації. Як окреме своє завдання ОУН розглядала нав'язання тісної співпраці з українцями з центральних і східніх областей, що прибували на захід, і перекинення організаційної мережі далі на схід при помочі або цих українців, або українців з західніх областей, що виїздили на схід для професійної праці або були вивожені.

Зустріч з большевицькою дійсністю і, що найважливіше, контакти з центральними і східніми областями України відкрили перед ОУН нові горизонти і поставили перед нею нові завдання. В нових умовах були створені засновки для об'єднаної визвольної боротьби двох досі відокремлених частин українського народу. Діставши доступ до підбольшевицької України, ОУН одержала змогу конфронтувати не тільки дотеперішню практику своєї боротьби, але також свої програмові заложення. Уже тоді виявилася недостатність деяких програмових заложень ОУН. Їх політична і культурна вузькість, виплекана між Сяном і Збручем, вимагала ревізії. В програмове мислення ОУН і в її практичну щоденну політику щодо власного народу і щодо ворога треба було внести надбання пройдених етапів визвольної боротьби в УССР в міжвоєнний період. Поняття соборности, про яку тільки писали в ОУН, мало тепер скласти свій іспит у підході до людини підсовєтського типу.

Двох років перебування в новій дійсності зовсім не виетачало для того, щоб зробити остаточну оцінку того, що з дотеперішніх надбань ОУН було придатне і змінам не підлягало, а що треба було міняти. Але навіть у цей короткий час цілком виправдала себе настанова організованого українського націоналістичного руху про неминучість активної організованої боротьби проти ворога. По жахливих знищеннях, що їх большевики завдали Україні в тридцятих роках, ця настанова ОУН на активну боротьбу знайшла щирий відгук в українців з центральних і східніх земель. Вона дала підставу великому здвигові мас усієї України в період німецької окупації України і поновної большевицької. Однак з другого боку, цей короткий період спільного життя висунув також потребу розбудови політично-програмових позицій ОУН. Тільки в невеликих розмірах вдалося цю розбудову тоді здійснити. Першою ластівкою відгуку на вимоги нової

дійсности були деякі політичні документи, що постали в той час на еміґрації, в результаті діяльности окремої політичної комісії при Революційному Проводі ОУН, завданням якої була підготова програмового змісту II Великого Збору ОУН в квітні 1941 року. Між документами того часу треба назвати зокрема деякі постанови згаданого II Великого Збору ОУН, що відбувся в Кракові в квітні 1941, і виданий перед тим Маніфест ОУН, в яких було, м. ін., висунене гасло «свободи народів і людини». А це був час, коли в усій майже Европі неподільно владували два імперіялізми і дві тоталітарні диктатури — комуністичного і фашистського типу. А в самій програмі ОУН, замість дотеперішньої містики і світоглядово-ідеологічного доктринерства, поволі почали пробивати собі дорогу практично-політичні гасла, що безпосередньо зв'язували рух з життєвими потребами народу. Правда, ця розбудова і зміни були тільки початком ширшого процесу, що відбувся щойно в умовах німецької окупації України і у великій мірі уможливив ОУН стати єдиною організованою політичною визвольною силою українського народу в наступному десятиріччі.

Також з технічно-організаційного погляду нова дійсність створювала для ОУН нові проблеми і примусила її чимало чого навчитись. Ішлося передусім про оборону проти підступних метод боротьби ворога, зокрема проти уживаної ним методи широких провокацій. Методи ці створювали для підпілля серйозну небезпеку пенетрації ворога зсередини. Це, разом з жорстокістю большевиків, приносило ОУН поважні жертви. Але й для большевиків ОУН була незвичним противником, і їхня боротьба з ним натрапляла на великі труднощі.

Наступ

Займаючи Західню Україну, большевики не мали ніяких сумнівів щодо існуючої в ній ворожости населення до Москви і комунізму. Тому разом з пропаґандою «визволення» совєтська преса вже з перших днів жовтня 1939 р. почала відкриті виступи проти «українських буржуазних націоналістів». Спочатку наголос падав на «польську офіцерню», а вже після неї — на

«іншу наволоч»[192]); але скоро після цього цю «наволоч» розшифровано і заповіджено боротьбу проти неї. «Трудящі Західньої України, — писав «Більшовик України» (жовтень 1939 р., ч. 10, стор. 15), — при допомозі радянського народу знищать гадючі гнізда замаскованих ворогів народу — буржуазних націоналістів, офіцерські банди і інші ворожі кубла, і очистять свою землю від підлої нечисті». Це був визив всім українцям західніх областей, що колинебудь в будь-який спосіб виявили своє національне обличчя і тим самим розцінювались тепер большевицькою Москвою як її вороги. Це був також визив всяким спробам підпільної боротьби проти режиму.

Большевики знали, що тоді як леґальні партії Західньої України здали поле бою без боротьби, цього не зробить підпілля. Крім того, по довгих роках протипольської боротьби не було, мабуть, у західніх областях України такого села чи міста, яке не мало б активних учасників чи прихильників підпілля. Передусім від них большевики ждали організованого спротиву всьому, що вони мали переводити в здобутих теренах. Коли на 24 березня 1940 року в шістьох західніх українських областях заповіджено вибори до верховних рад СССР і УССР, то на села і міста цих областей большевики кинули понад сто тисяч місцевих і приїжджих аґітаторів, а преса почала писати, що «не можна ні на хвилину забувати про ворожі недобитки українських буржуазних націоналістів, пепеесівців, сіоністів, які намагаються всіляко перешкодити успішному переведенню виборів», і закликала «викривати і громити ворогів, під якою б маскою вони не ховалися»[193]) звичайно, ні з боку єврейських націоналістів, ні з боку польських соціялістів ніяка небезпека режимові не грозила, а згадки про них мали приховати факт боротьби передусім проти українського народу і його організованого підпілля.

Особливу нагоду для нападу на організований український визвольний рух дав большевикам XV з'їзд КП(б)У в травні 1940 року. Як відомо з попередніх розділів цієї праці, XV з'їзд проходив під знаком посиленої психологічної кампанії Москви за приєднання

[192]) «Вісті», Київ, 6 жовтня 1939.
[193]) «Більшовик України», ч. 3, березень 1940 стор. 67.

до себе українського народу після жахливих погромів 30-их років. На цьому з'їзді відносно менше, ніж передніше, лаяно «ворогів народу», а більший наголос кладено на те, щоб переконати український народ у користях, які він матиме з того, якщо в надходячій війні піде разом з Росією. Йшлося також про те, щоб довести, що по суті УССР — це українська держава, що український елемент у ній постійно більшає, що українська культура росте і що навіть сама КП(б)У знову поповнюється українським елементом. Але все це було адресоване передусім у бік «давньої» УССР. Щождо її новоздобутих західніх областей, то мова виступаючих на XV з'їзді КП(б)У промовців була гостріша. Поруч фраз про визволення з польського ярма, доповідачі і дискутанти, зокрема партійна і державна бюрократія згаданих областей, спрямували головні свої атаки проти організованого і стихійного спротиву Західньої України. Атаки ці відкрив другий секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмістенко критикою партійних кадрів за занедбання ними пильности, зокрема в Західній Україні, де «польські, українські націоналісти, сіоністи і інші вороги народу, замаскувавшись, переходять до більш загострених методів опору»[194]) Про ту саму небезпеку говорив тодішній шеф НКВД УССР І. О. Серов, закликаючи «загострити увагу керівних партійних, радянських організацій, а також чекістів, які працюють в західніх областях, що перебувають в складній господарській і політичній обстановці».[195]) Свій заклик Серов зробив незалежно від того, що вже перед цим большевики розгорнули в західніх областях апарат терору. Про це на з'їзді говорив також секретар львівського обкому Л. С. Грищук, повідомивши, що «славні органи НКВС викрили і розгромили ряд терористичних груп». Проте вслід за цим Грищук додав: «Ми знаємо, що різні буржуазні недобитки, буржуазні націоналісти всіх мастей і гатунків чинять і будуть чинити шалений опір всім заходам радянської влади і партії по піднесенню західніх областей».[196]) Подібний до Грищукового звіт склав секретар волинського обкому П. І. Таценко, що доповідав про північні області Західньої України. Він ска-

[194]) «Більшовик України», ч. 6, червень 1940, стор. 35.
[195]) Там же, стор. 62.
[196]) «Комуніст», 20 травня 1940.

зав, що обласна партійна організація провела «величезну боротьбу з контрреволюційними елементами, буржуазно-націоналістичною наволоччю, як з польськими, так і з українськими націоналістами, які від кожного нашого успіху скаженіють і провадять шалену роботу проти радянської влади».[197])

Друга половина 1940 року принесла ще більше загострення боротьби в західніх областях УССР. Нею були охоплені всі сектори громадського життя і різні частини суспільства: селянство, робітництво, інтеліґенція, молодь. Цього масового явища совєтська преса навіть не пробувала скривати; навпаки, вона била на сполох і закликала до посилення терору. 10 серпня 1940 р. «Комуніст» приніс алярмуючу «заяву бориславських нафтових робітників» про ситуацію в шахтах, зокрема з зазначенням, що «націоналісти» намагаються «плюндрувати нашу прекрасну дійсність». Ця ж газета надрукувала 22 серпня 1940 р. не менш алярмуючий «лист колгоспників волинської области» про те, що «буржуазні націоналісти» «намагаються підпалювати колгоспне майно, шкодити нам, посіяти незгоди і сварки.» Про те, що серед інтеліґенції є багато замаскованих ворогів радянської влади, повідомляв секретар рівенського обкому Бегма в «Комуністі» від 6 вересня 1940 р. А 22 вересня ця газета розповіла про обласну конференцію комсомолу волинської області і стверджувала брак зв'язку з позаспілковою молоддю. Про такий самий стан серед молоді Галичини писав «Комуніст» від 25 вересня 1940 р., кажучи, що «вороги всіма силами намагаються відвернути молодь від комсомолу», а «Більшовик України» в числі за грудень 1940 (стор. 12) перестерігав, що у львівській і рівенській областях «у вузи і технікуми пробралися буржуазні націоналісти», і закликав їх викорчовувати. Така сама небезпека була наявна у зв'язку з виборами до міських рад у західніх областях України, до яких, за повідомленнями «Комуніста» від 15 листопада і 11 грудня, намагалися пролізти замасковані націоналісти; вони ж дискредитували пропонованих владою кандидатів. В умовах такої загостреної боротьби логічною була погроза, що її кинув «Комуніст» 11 серпня 1940 р., за-

[197]) «Комуніст», 18 травня 1940.

явивши, що «народ ... роздушить, як слизьких гадюк, панських холуїв — контрреволюційних націоналістів».

За погрозами пішли діла. По перших, згаданих уже арештах у вересні і жовтні 1939 р. большевики почали на початку зими 1939 — 40 рр., арешти української інтеліґенції і помітніших громадян з-посеред українського робітництва і селянства. Ці репресії були ведені на підставі розроблених наперед списків, в яких все населення було розподілене на декілька категорій залежно від походження, професії, а головно політичного минулого і здогадного ставлення до совєтської влади. За системою наворотів режим усував з західніх областей ті елементи, що видавались йому найбільш ворожими. Ці заходи большевиків дуже скоро «зрівняли» громадян західних областей з громадянами всієї УССР. Наглі арешти серед ночі, вивози родин з малими дітьми і нездатними до праці стариками, відривання чоловіків від жінок і батьків від дітей — все про що передніше багато писалося в Західній Україні, стало тепер дійсністю. Останні масові вивози відбулися в перші дні травня 1941 року, тобто безпосередньо перед вибухом німецько-совєтської війни. Ще більші вивози були пляновані большевиками на місяць червень. З цією метою в перші дні червня з усіх обласних комітетів партії і обласних виконавчих комітетів були викликані до НКВД секретарки для переписування списків осіб, призначених на вивіз. Але початок воєнних дій і їх перебіг не дав змоги большевикам перевести депортацію в заплянованих розмірах.

Така політика послаблювання кращих елементів у західніх областях була ведена також іншими засобами. Не тільки репресованих, а і військових призивників вивозили далеко за межі України, головно на Далекий Схід, у Приморський край та на Кавказ. Були випадки розстрілу цих людей на початку війни за здогадну «зраду батьківщини», а насправді для того, щоб залякати інших. В одній батерії, що була стаціонована в Грузії, на 180 вояків було 120 українців з Галичини. Але й тут Москва не мала до них довір'я. Коли почалась німецько-совєтська війна, їх розброїли і перетворили в робочу сотню:[198]) так сильно страх перед Украї-

[198]) З оповідання очевидця в газеті «Краківські вісті» від 28 січня 1943.

ною непокоїв керівників російської імперії. Правда, большевики допускали переїзд українців з західніх областей у центральні і східні області України, зокрема в Донбас. З пропаґандивних мотивів вони самі посилали туди молодих селян і робітників з заходу. Але останні скоро там знеохочувались і втікали додому.[199])

Одночасно з репресіями проти всього населення західніх областей, большевицькі удари були спрямовані проти найнебезпечнішого ворога, яким було протисоветське підпілля ОУН. Прискорений наступ на цього ворога був для большевиків конечним з різних причин. Передусім підпілля вважала влада головним джерелом неспокою в західніх областях, і без його здавлення пацифікація цих областей була неможлива. Подруге, до такого наступу примушували большевиків також міжнародна ситуація і небезпека війни. Врешті чи не найважливішим мотивом наступу був огляд на «давню» УССР. В результаті жорстоких чисток Москві вдалось дуже послабити тут можливості всякої організованої боротьби; але по прилученні західніх областей з'явилась поважна небезпека, що наявна в них боротьба може перекинутись на всю Україну. Бо хоч кордон на Збручі існував далі, проте між двома частинами України відбувалась «виміна» населення, а це сприяло поширенню ідей організованого визвольного руху. Показником серйозности небезпеки могло стати для Москви те, що велика кількість із тих українців, які прибували в західні області з заходу, приставала, безпосередньо або посередньо, до ОУН або принаймі їй співчувала і розносила її ідеї по всій Україні.

Боротьба з організаційною мережею ОУН не була для большевиків легка. Це не був ворог, реєстри якого можна було скласти так, як списки тих, що жили і діяли леґально. Розкриття підпільної мережі вимагало ґрунтовних студій, і для цього нова влада створила відповідний апарат. Головна трудність полягала в тому, що за підпіллям стояло населення і давало йому повну моральну і матеріяльну підтримку. Тим не менше вже впродовж 1940 року большевикам удалось завдати ОУН декілька дошкульних ударів і здобути частинні інформації про керівні кола організованого спротиву. Результатом цього були кількакратні ширші

[199]) «Краківські вісті» від 13 січня 1942.

арешти членів ОУН, вслід за якими прийшли процеси і засуди в Галичині і на Волині. Зокрема на Волині большевикам удалось завдати більших утрат тамошнім силам ОУН. Наслідок акцій НКВД був такий, що коли вліті 1941 року ОУН почала відбудовувати свою організаційну мережу, цим разом для протинімецької боротьби, провідні кадри досвідчених керівників руху показалися на Волині сильно прорідженими.

Не менше новим для большевиків явищем, ніж організоване підпілля в західніх областях була індивідуальна постава кожного члена визвольного руху. Понад два десятиріччя терору комуністичної Москви над народами СССР довели до того, що всяка боротьба проти влади видавалась їм цілком безперспективною. Переконання у всесильності слідчого апарату і метод НКВД було таке, що навіть зовсім непричетні до протирежимної боротьби одиниці, часто приймали на себе всі вигадані в НКВД обвинувачення і каялись у невчинених злочинах. Такого роду були зокрема голосні самообвинувачення і зізнання учасників відомих московських процесів у 30-их роках. Тому що Західня на відкриту організовану боротьбу проти комуністичної Україна жила в інших умовах і тому що ОУН рішилась Москви, психологічне наставлення її членів було інше. Таким чином декілька процесів, що їх у ті роки влаштували большевики в Зах. Україні мали інший вигляд. Здебільшого не було на них каяття і признань. Підсудні або мовчали, або визнавали свою приналежність до ОУН, але не засуджували своїх вчинків і помилування не просили. Що більше, на деяких із цих процесів підсудні вели себе навіть демонстративно і відкрито деклярували свою відданість ідеям української визвольної боротьби.

Це треба сказати зокрема про голосний процес 59 членів ОУН, що відбувся у Львові в січні 1941 року. Підсудними на цьому процесі були здебільша молоді люди, зокрема багато студентів львівського університету, і один священик. Наймолодшим обвинуваченим була 15-літня дівчина. Акт обвинувачення закидав підсудним приналежність до ОУН, підготову протибольшевицького повстання і, як звичайно буває на совєтських процесах, шпигунство на користь чужої держави. Серед усіх підсудних лише один не видержав слідства і склав обтяжуючі зізнання супроти своїх

товаришів. Але і він на процесі не каявся і ласки для себе не просив. Всі інші підсудні або заявляли про свою причетність до ОУН і солідарність з її боротьбою, або заперечували своє членство. Вони держались мужньо, навіть гордо, а виходячи по проголошенні присуду з судової залі, прощались один з одним демонстративним окликом: «Слава Україні!» Коли при переслуханні згаданої наймолодшої обвинуваченої прокурор спитав її, чи вбила б вона на наказ ОУН Сталіна, молода дівчина без вагання відповіла: «Так». В кінцевій промові прокурор, говорячи по-українськи, як зрештою і весь склад суду, вилаяв обвинувачених «кучкою мерзенних бандитів». Один з місцевих українських оборонців зважився відійти від відомого большевицького шабльону оборони і пробував пояснити вчинки обвинувачених як результат об'єктивних умов, в яких жила українська молодь під польською окупацією. По трьох днях процесу суд засудив 42 обвинувачених, в тому числі одинадцять дівчат, на кару смерти, а інших — на десятилітню в'язницю. Верховний суд СССР затвердив присуд, але по спеціяльних інтервенціях західньоукраїнських громадян, напр., проф. Кирила Студинського, президія верховної ради СССР (підсудним сказали: «батько Сталін») замінила кільканадцятьом особам смертну кару на 10 років в'язниці (в тому числі десятьом дівчатам).[200]) Малій частині засуджених пощастило врятуватися в перші тижні війни. Большевики вивезли їх до в'язниці в Бердичеві і там, при наближенні німців пробували знищити, підпаливши в'язницю і закидавши її ґранатами. Між тими, що врятувалися, був Дмитро Клячківський (Клим Савур), один з найвидатніших організаторів УПА під час німецької окупації України. Він загинув як командир УПА-Північ у бою з большевиками в 1945 році.

Заміна кари смерти на в'язницю для частини обвинувачених була виразним передвоєнним заходом Москви, щоб бодай до деякої міри заспокоїти громадську думку в західніх областях України. Справа в тому, що, не зважаючи на большевицькі умови, процес став великою подією в західніх областях. Він не остався без впливу також на деяких осіб з центральних земель, що

[200]) Інформації одержано від Г. Т., учасниці процесу 59-ти.

мали той чи інший стосунок до в'язнів. Були навіть випадки, що в'язничні сторожі обережно висловлювали підсудним згаданого процесу свої симпатії.

Але такий «жест» не перешкодив Москві вдатися і до інших засобів. В останні дні перед війною, вона, як сказано вище, зарядила була масові вивози українців на схід. Одночасно по всіх в'язницях західніх областей, а також і «давньої» УССР, були влаштовані масакри українських в'язнів. Таким був кінцевий акорд несповна дворічного панування большевицької Москви в західніх областях України.

X. МОСКВА ЗАХОПЛЮЄ БУКОВИНУ І БАСАРАБІЮ

Союз з Гітлером, що дав Москві змогу зайняти Західню Україну, відкрив їй також шлях до тих українських земель, що від часу закінчення першої світової війни були окуповані Румунією, тобто до Буковини і Басарабії.

З усіх українських західніх земель, що в часі між двома війнами не належали до УССР, Буковина і Басарабія перебували, безперечно, під найважчим режимом. Передусім, — румуни взагалі не хотіли визнавати українських примусових громадян Румунії за членів іншої нації і часто трактували їх як зукраїнізованих румунів. Румунський уряд довший час жив такою ілюзією, дарма що атрактивности румунської держави і культури зовсім не вистачало не тільки для національної, а навіть і для державної асиміляції українців. До 1928 року, отже довгий час по закінченні війни, тривав у Північній Буковині стан облоги, що доводило, що в цій частині української землі румуни почували себе зовсім непевно. Всі катедри з українською викладовою мовою в чернівецькому університеті румуни закрили. Переведена була також повна румунізація середнього і народнього шкільництва і було заборонено навчання української мови навіть як предмета. Українським церквам наказано вести проповіді румунською мовою. Під впливом великої протестної акції українців Буковини і Басарабії в 1928 і 1929 роках, влада пішла на деякі, дуже малі поступки в питанні навчання української мови; але в 1934 році вони були зліквідовані. Разом із школами румуни зліквідували майже всі українські товариства. Діяла тільки заснована в 1927 році Українська Національна Партія: єдина леґальна українська політична організація. Адміністраційно-поліційна влада постійно утруднювала її діяльність. В 30-тих роках серед української молоді почав рости націоналістичний рух, видатні діячі

якого були суджені в 1937 році румунським військовим судом.[201]) Для характеристики румунської пресової політики варто навести факт, що українська преса перебувала під постійними репресіями і навіть мусіла друкувати похвальні статті на адресу уряду. Коли в 1938 році українська щоденна газета «Час» передрукувала повідомлення англійського «Таймс»-у про здогадні полегші в Румунії для національних меншин, про які румунський уряд повідомив закордон, румунська цензура це повідомлення в «Часі» сконфіскувала. Отже видно було, що урядове повідомлення було призначене тільки для закордону, а не для внутрішнього ринку.[202])

Така румунська окупаційна політика супроти української Буковини і Басарабії відкрила для Москви широкі можливості гри. Передусім, якщо йдеться про Басарабію, то її захоплення румунами СССР, як наслідник царської імперії, ніколи не визнав. У своїй політиці щодо цієї української території Москва заперечувала леґальність окупації і розглядала Басарабію як складову частину СССР, обережно промовчуючи її український характер.[203]) Натомість у питанні Буковини такого замовчування не було. Український комуністичний Харків, що, як згадано вище, вірив у можливість збереження української державної незалежности у співпраці з Москвою і плянував навіть об'єднання всіх українських земель в одній українській державі, виразно обстоював український характер Буковини і розглядав її як майбутню складову частину Української ССР.[204])

Але ріст української справи у міжвоєнний період і активна та послідовна боротьба українців під румун-

[201]) Д. Дорошенко: «Історія України», Авґсбурґ, стор. 247 і «Енциклопедія Українознавства», том перший, II, стор. 570-571 і III, стор. 950.

[202]) „Ukrainian Nationalism" в „Contemporary Russia" London 1938, vol. 2, No. 4, p. 414

[203]) Бантке С.: «10 лет боръбы проти румынских бояр», Ленинград- Москва 1928, стор. 94.

[204]) Дзвінченко С.: «Буковина й захоплення її Румунією», журнал «Червоний Шлях», вересень-жовтень 1928, стор. 209-220.

ською окупацією за свої права примусили Москву міняти свій погляд на Басарабію і трактувати обидві частини підрумунської України як одну українську проблему. Коли створились догідні міжнародні умови для того, щоб відібрати від Румунії ці українські окраїни, український аргумент став головним, що його висунула Москва для оправдання своїх вимог. Цей сприятливий момент настав вліті 1940 року. 26 червня 1940 тодішній голова уряду СССР В. Молотов запросив до себе румунського посла Давідеску і передав йому ноту уряду СССР, в якій м. ін., говорилося: «В 1918 році Румунія, користуючись воєнною слабістю Росії, насильно відірвала від Совєтського Союзу (Росії) частину його території — Басарабію і тим порушила вікову єдність Басарабії, населеної головним чином українцями, з українською радянською республікою... Уряд СССР вважає, що питання повернення Басарабії органічно зв'язане з питанням передачі Совєтському Союзові тієї частини Буковини, населення якої у своїй великій більшості зв'язане з радянською Україною як спільнотою історичної долі, так і спільнотою мови та національного складу». [205])

Українським аргументом послуговувалась Москва також перед своїм тодішнім союзником, тобто Німеччиною, коли попереджала останню про свої постуляти щодо Румунії. Німці не мали застережень до справи Басарабії, але пробували протиставлятись совєтським вимогам на Буковину. Тоді Молотов у розмові з німецьким амбасадором Шуленбургом заявив, що тут ідеться про «останній бракуючий ще шматок об'єднаної України». Після цього німцям було вже важко перечити, і наступного дня вони порадили румунам віддати також Буковину.[206]) Інтересно відмітити, що німці не розуміли всієї зручної гри Москви українським козирем. Шуленбург пояснював непоступливість Кремля в справі українських земель і тоді, і у вересні 1939 року, коли він і Ріббентроп вели переговори в справі розмежування совєтсько-німецького кордону, українськими впливами в політбюрі. Шуленбург звітував до Берліну, що тоді «можна було запримітити у Кремлі дуже великий український вплив». Мотором українських акцій у Кремлі був в оцінці Шуленбурґа перекладач Павлов, що постійно перебував біля Сталіна і якого Сталін називав «нашим малим українцем».[207]) Але є цілком очевидним, що справа була не в Павлові і не в його «впливах», а в далекосяжній грі Москви українською картою і в об'єктивному значенні цієї карти.

Маючи згоду від свого могутнього союзника на даній ноті від 26 червня 1940 р., щоб румунський уряд негайно передав Буковину і Басарабію СССР. Відповідь на цей ультиматум румунський уряд мав дати до 24 годин. На другий день, тобто 27 червня, румуни запропонували переговори, які Молотов однак відкинув, вимагаючи, щоб румунське військо і адміністрація покинули Басарабію і північну Буковину до чотирьох днів. Румунам не лишалось нічого іншого. як виконати цю вимогу СССР, тим більше, що в ноті від 26 червня Молотов нагадав, що тепер «воєнна слабість СССР відійшла в країну минулого». Отже 28 червня совєтська армія зайняла Чернівці, Кишинів і Аккерман, а законом 2 серпня 1940 р. до Української ССР було включено частину Буковини і Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Басарабії. Всю УССР поділено тоді на 23 області. [208])

Український аргумент Москва використала також на внутрішньо-українському ринку. «Ніякі репресії, — писав «Комуніст» від 7 липня 1940, — не могли зламати невтримної волі народніх мас Буковини до воз'єднання з рідною Радянською Україною... З давніх давен Буковина була українською землею. І вона тепер назавжди воз'єднана в єдину Українську Радянську Соціялістичну Республіку». Йшлося також про те, щоб переконати пригнічених румунами українців Буковини і Басарабії, що їхні прагнення до самостійности таки

[205]) «Советская Бессарабия и Советская Буковина». Госиздат 1940, стор. 1-2.

[206]) Nazi Soviet Relations 1939-1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office, ed. by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, Washington 1948, pp. 158-163

[207]) Там же, стор. 164.

[208]) «Більшовик України», липень 1940, стор. 2-4 і серпень 1940, стор. 27.

здійснені. Коли делеґація представників цих двох українських провінцій прибула в Київ, «Комуніст» від 13 серпня 1940 р. привітав їх передовою, в якій, м. ін., було сказано: «Ми раді і щасливі вітати в столиці української держави наших дорогих гостей».

Подібно до того, як було кілька місяців перед цим у Галичині і на Волині, вступлення червоної армії в Буковину і Басарабію проходило в атмосфері зовнішньоукраїнської режисерії. З відходом румунів все життя набрало ніби українського характеру. І тут вивіски змінено на українські, і українська мова стала формально панівною. І тут «визволені» українці інтенсивно шукали за українським змістом нової влади.

Але наступ на українські активні елементи почався тут навіть відносно раніше, ніж у Галичині і на Волині. Вже перші тижні нової влади принесли вивози на схід, головно на Дін і Волгу, не тільки провідних українських діячів, а і менше помітних громадян. Урядовою мовою фактично стала мова російська. Відома большевицька демагогія привела подекуди на селах до сварок за землю, що її відразу почали ділити.[209]) Дуже скоро почалась також пресова нагінка проти ворожих большевикам елементів. Привід до цього дали вибори до рад у новоприєднаних Чернівецькій і Аккерманській областях УССР. В статтях, присвячених цим виборам, «Комуніст» від 14 і 20 листопада 1940 р. перестерігав перед ворожими «буржуазно-націоналістичними» елементами, що будуть, мовляв, шкодити при виборах, і тому треба їх завчасу викрити і унешкідливити. Оскільки провідні політичні українські діячі були в більшості своїй уже заарештовані, такий заклик означав заповідження боротьби проти всього народу та його спротиву. Крім того, ці погрози звертались на адресу наявного на Буковині підпілля ОУН. Це підпілля (в основному підпорядковане ПУН), зуміло, незалежно від утрат, перетривати большевицьку дійсність і в перші дні німецько-совєтської війни зорганізувало виступи проти відступаючих большевиків.[210])

[209]) «Краківські Вісті», 30 липня і 7 вересня 1941.
[210]) «ОУН у війні 1939-1945», стор. 51.

XI. В ОБЛИЧЧІ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ВОЄННОЇ ЗАГРОЗИ

Таким чином Москва, що здавна змагала до того, щоб підпорядкувати собі всі українські землі і в цей спосіб зменшити для себе українську небезпеку, досягла напередодні німецько-совєтської війни поважних успіхів на шляху до цієї мети. Тільки Карпатська Україна, що в той час дала блискучі докази свого прагнення до незалежности в соборній українській державі, і західні окраїни українських земель (Лемківщина і Холмщина) оставались поза володінням Кремля. Опанувавши західні області України, що були під польською і румунською окупацією, Москва робила все можливе, щоби впродовж короткого часу розгромити зорганізовані самостійницькі сили в цій частині України. За несповна два роки мало бути проведене на цих українських землях те, чого доконала Москва довготривалим розгромом 30-их років в УССР.

Ці втрати і загрози компенсувались для українців, принаймні частинно, формальною злукою українських земель і розбудовою кадрів технічної інтеліґенції, якої перед тим у Західній Україні не доставало. Цього Москва не могла українцям не дати — так само, як не могла вона, напр., загальмувати процес державно-адміністраційної і господарської розбудови всієї України. Ці здобутки були досягнені великими зусиллями всього українського народу, що знаходив у собі достатню кількість духової і фізичної сили, щоб перетривати велике лихоліття.

Всі засоби проти України, що їх застосувала Москва в 30-их роках, були розраховані на те, щоб відповідно спрепарувати Україну з огляду на неминучу війну СССР з Заходом. В основі цих заходів лежав страх за Україну, страх за поведінку українських народних мас в умовах кризи, що її могла принести Москві війна.

Україну, що довгими роками ждала на зміну, Москва хотіла збезголовити і зробити цілковито неспроможною до самостійної акції у сприятливій для України обстановці. Засоби терору постійно чергувалися з тактичними поступками і з намаганням переконати українців, що в майбутньому міжнародному конфлікті всі українські шанси лежать по боці Москви. Це зокрема легко було Москві зробити в час, коли її нацистський союзник не менш жорстоко розправлявся з поневоленими ним народами. На це недвозначно натякав офіціоз ЦК КП(б)У «Комуніст» від 12 липня 1940 р., пишучи: «В буржуазних країнах кипить найгостріша національна боротьба, пригнічені нації безоглядно подавляються і експлуатуються буржуазією пануючої нації... Дружба народів, відсутність національної гризні і сварок доповнюють морально-політичну єдність радянського народу».

В міру того, як наближалася війна, зокрема коли в міжнародній пресі почали появлятися вістки про концентрацію німецьких військ на совєтському кордоні, в українській політиці Москви щораз сильшими ставали заклики про потребу боронити спільну батьківщину. Преса почала щораз частіше вміщувати знімки військових вправ і декларації, що Україна гідно боронитиме єдність СССР разом з іншими республіками. Немов легкий натяк на м'якший курс супроти України, в травні 1941 року почали виходити в Києві два літературно-мистецькі і публіцистичні журнали п. н. «Україна» і «Радянська Україна». Від приборканої і подеколи задобрюваної України Кремль ждав прихильної постави або принаймні спричиненої терором пасивности в надходячі грізні дні другої світової війни.

Але вже перші дні німецько-совєтської війни показали, як дуже неоправданими були сподівання Москви.

ЛІТЕРАТУРА

І. КНИЖКИ І БРОШУРИ

Abshagen, Karl Heinz: „Canaris, Patriot und Weltbuergєr". Stuttgart 1954.

Академія наук УРСР. Інститут Історії. «Західня Україна». Збірник під редакцією С. М. Белоусова і О. П. Оглоблина. Київ 1940.

Бантке С.: «10 лет борьбы против румынских бояр». Ленинград-Москва 1928.

Баран Степан, д-р: «Земельні справи в Галичині Авґсбурґ 1948.

Баран Степан: «Митрополит Андрей Шептицький». Мюнхен 1947.

Белоусов С. М. і Оглоблин О. П.: «Полтавська битва». Видання Академії наук УРСР. Київ 1940.

Бойко Ю.: Євген Коновалець і Осередньо-Східні Землі». На чужині 1947.

Большая Советская Энциклопедия, т. 59. Москва 1935.

Bochenski Aleksander, Los Stanislaw, Baczkowski Wlodzimierz: „Problem polsko-ukrainski w Ziemi Czerwienskiej". Warszawa 1938.

Волинець Степан: «Слово до друзів». Львів 1933.

Всесоюзна Комуністична Партія (большевиків) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». Частина І. 1898-1925. Видання «Політичної Літератури» при ЦК КП(б)У. 1941.

Всесоюзная Коммунистическая Партия (большевиков) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. II. 1925-1935. Партиздат 1936.

Всесоюзная Коммунистическая Партия (б). Социальний и национальний состав ВКП(б). Итоги всесоюзной партийной переписи 1927 г., Москва 1928.

Всесоюзная Сельскохозяйственная Выставка. Павильон «Украинская ССР». Огиз 1940.

Heyer Friedrich' „Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945". Muenster 1953.

Hirniak Yosyp: „Birth and Death of the Modern Ukrainian Theater", Soviet Theaters 1917-1941. New York 1954, pp. 250-338.

Гирчак Е. Ф.: «На два фронта в борьбе з национализмом». Госиздат, Москва-Ленинград 1930.

Hrabyk Klaudjusz „Kwestja zydowskka". Lwów 1934.

Giertych Jedrzej: „O program polityki kresowej". Warszawa 1932.
Dmowski Roman: „Swiat powojenny j Polska". Warszawa 1932.
Documents on German Foreign Policy 1918-1945. Series D, vol. IV, V, VIII. Washington 1951.
Дорошенко Дмитро: «Історія України». Авґсбурґ 1947.
Дорошенко Дмитро: «Історія України 1917-1923 рр»., т. І. Ужгород 1932.
Енциклопедія Українознавства. Том перший, I, II, III. Мюнхен — Нью-Йорк 1949.
Закон про п'ятирічний плян відбудови й розвитку народнього господарства УРСР на 1946-1950 рр. Українське Видавництво політичної літератури. Київ 1946.
Затонський В. П.: «Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму». Доповідь і заключне слово на січневій сесії ВУАН. Київ 1934.
Ковлевський Микола: «Україна під червоним ярмом». Варшава-Львів 1936.
Kolarz Walter: „Russia and her colonies". London 1952.
Kommunistische Partei der Westukraine. Die ukrainische nationale Frage. Materialien zur Frage der sogenanten ukrainischen Abweichungen („Schumskismus") in der kommunistischen Partei der Ukraine und der kommunistischen Partei der Westukraine. Lemberg 1928.
Коммунистическая Партия (большевиков) Украины. Итоги партпереписи 1922 года на Украине. Издание ЦК КП(б)У. Хорьков 1922.
Корнійчук Олександер: «П'єси». Київ 1953.
Kostiuk Hryhorij: „Ukraine under Stalin". New York (машинопис).
Кубійович Володимир, д-р: «Ґеоґрафія українських і сумежних земель». Українське Видавництво. Краків-Львів 1943.
Lawrynenko Jurij: „Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward the Ukraine". An annotated bibliography 1917-1953. New York 1953.
Ленин В. И.: «Статьи и речи об Украине». Сборник. Партиздат ЦК КП(б)У 1936.
Лісовий Р.: «Розлам в ОУН». Новий Ульм 1949.
Лозинський Михайло: «Уваги про українську державність». Відень 1927.

Лозовий Василь: «В долині Стрипи». В-ство «Радянський Письменник». Київ 1951.
Лужницький Григор, д-р: «Українська церква між Сходом і Заходом». Нарис історії української церкви. Філядельфія 1954.
Margolin A. D.: „From a political diary". New York 1946.
Мудрий Василь: «Лихоліття України». Львів 1933.
Nazi Conspiracy and Aggression. Vol. VII, Washington 1946.
Nazi Soviet Relations 1939-1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office. Ed. by Raymond James Sontag and James Stuard Beddie. Washington 1948.
Німчук Іван, д-р: «595 днів советським в'язнем». Торонто 1950.
Николай, митрополит: «Слова, речи, послания» 1941-1946 гг. Издание Московской Патриархии 1947.
Організація Українських Націоналістів 1929-1954. Збірник статтей у 25-ліття ОУН. На чужині 1955.
ОУН у війні 1939-1945.
Павликовський Юліян, нж.: «В обороні рідної землі». Львів 1925.
Павликовський Юліян: «За землю батьківщини». Реферат, виголошений на протестаційних зборах українського Львова дня 15 жовтня 1936 в справі колонізації українських земель в Польщі. Львів 1936.
Парфанович Софія: «У Києві в 1940 році». Авґсбурґ 1950.
Senex: «Українська Православна Церква в часі другої світової війни 1939-1945». Мюнхен 1946 (циклостиль).
Скрипник М.: «Статті і промови», т. І і ІІ. Харків 1931.
Советская Бессарабия и Советская Буковина. Госиздат 1940.
Соловей Дмитро: «Голгота України». Вінніпеґ 1953.
Спілка Визволення України. Збірник І. Мюнхен 1953.
Сталін Й.: «Політичний звіт Центрального Комітету XV з'їздові ВКП(б)». Партиздат ЦК ВКП(б) 1936.
Сталин Й.: «Статьи и речи об Украине». Партиздат КП(б)У 1936.
Сталин Й. В.: «Товарищу Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У. Сочинения, т. 8, Москва 1948, стор. 149-154.

XVII Съезд Всесоюзной Коммунистической Партии (б). Стенографический отчет. Москва 1934.
Studnicki Wladyslaw: „System polityczny Europy a Polska". Warszawa 1953.
The Black Deeds of the Kremlin. A white Book. Vol. I, II. Toronto 1953, Detroit 1955.
Трайнин И.: «Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии». Москва 1939.
First victims of Communism. White Book on the religious persecution in Ukraine (Translated from the Italian). Rome 1953.
Христюк Павло: «Замітки і матеріяли до української революції 1917-20 рр.». Том I, II. Відень 1921.
Хрущев Н. С.: «Речь на XVII съезде ВКП(б) 13 марта 1939. Госиздат 1939.
Chamberlin William Henry: „Russia's Iron Age". Boston 1934.

II. ЖУРНАЛИ І ГАЗЕТИ

Авторханов А.: «Покорение партии». **Посев**, н. 45 (232), 50 (237) Лимбург, 5 ноября и 10 декабря 1950, стор. 14-16 і 14-15.
Аржанов М.: «Под знаменем ленинской национальной политики. О ноябрьском пленуме ЦК и ЦКК КП(б)У». **Вестник Коммунистической Академии,** н. 6, Москва 1933, стор. 62-86.
Бадан О.: «Національне питання на Закарпатській Україні». **Червоний Шлях,** ч. 1, 1928, стор. 130-150.
Бандера Степан: «В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН». **Сурма,** лютий-березень 1950, стор. 1-8.
Баран С.: «Зустріч з большевиками». **Краківські Вісті,** 12 квітня 1942, стор. 2; 14 квітня 1942, стор. 2.
Barghoorn, Frederick C.: „Nationality Doctrine in Soviet Political Strategy". **The Review of Politics,** vol. 16, N. 3, Notre Dame, July 1954, pp. 283-304.
Бегма В.: «Ріст нової інтелігенції». **Комуніст,** 6 вересня 1940, стор. 3.
«„Богдан Хмельницький" в Малом Театре». **Правда,** 11 апреля 1938, стор. 6.
Бойдуник О.: «Яка ж то була ситуація в 1939-40 роках». **Українське Слово,** Париж 16 липня 1950, стор. 3.

«Бойова програма дій більшовиків України». **Більшовик України,** ч. 7, липень 1938, стор. 25-34.
Борщак Ілько: «Дві зустрічі». **Україна,** ч. 4, Париж 1950, стор. 253-259.
Бурмистренко М.: «До конца ликвидировать последствия вредительства в партийной работе». **Правда,** 19 июня 1938, стор. 3.
В. Б.: «11 місяців у большевицькій армії». **Краківські Вісті,** 28 січня 1943, стор. 3-4 і 29 січня 1943, стор. 3-4.
«Виборча кампанія в західніх і черновецькій та аккерманській областях України». **Комуніст,** 15 листопада 1940, стор. 1.
«Визволені з панського ярма». **Більшовик України,** ч. 10, жовтень 1939, стор. 5-16.
Виноградова А.: «Розгром австро-німецьких окупантів». **Більшовик України,** ч. 1, січень 1938, стор. 56-84.
«Вирок народу виконано». **Більшовик України,** ч. 3, березень 1938, стор. 1-8.
«Враги таджикского народа». **Правда,** 10 сентября 1937, стор. 2.
«Вражеские гнезда в советском аппарате Карелии». **Правда,** 11 сентября 1937, стор. 2.
«III всеукраинская партийная конференция. Прения по докладу т. Коссиора». **Правда,** 10 июля 1932, стор. 3.
«Гнилая позиция Дагестанского обкома». **Правда,** 25 сентября 1937, стор. 2.
«Гнилая политика ЦК КП(б) Киргизии». **Правда** 13 сентября 1937, стор. 2.
Davidovich Stepan: „Carpato-Ukraine". **Contemporary Russia,** vol. 2, N. 4, London, winter 1938, pp. 421-426.
«Дела врагов армянского народа». **Правда,** 28 сентября 1937, стор. 2.
Дзвінченко С.: «Буковина й захоплення її Румунією». **Червоний Шлях,** вересень-жовтень 1928, стор. 209-220.
„Die Tragedie der Ukrainischen Katholischen Kirche". **Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart,** N. I, Januar 1952, S. 14-21.
Диманштейн С.: «Создание СССР и его значение. К 10-летию СССР». **Революция и национальности,** н. 12, Москва, декабрь 1932, стор. 6-19.

«Дипломатические увертки не помогут». По поводу постановления Бурят-Монгольского обкома об обзоре печати «Правды». **Правда,** 18 сентября 1937, стор. 2.

Д. К.: «Большевики на Буковині». **Краківські Вісті,** 7 вересня 1941, стор. 3.

Жигалев І. І. «Скрипник проти СРСР, як єдиної союзної держави». **Радянська Україна,** ч. 1, Харків, січень 1934, стор. 11-24.

«Закон про включення північної частини Буковини і Хотинського, Аккерманського, Ізмаїльського повітів Бесарабії в склад Української Радянської Соціялістичної Республіки». **Більшовик України,** ч. 8, серпень 1940, стор. 27.

«Звітна доповідь тов. М. С. Хрущова XIV з'їздові КП(б)У про роботу ЦК ПК(б)У». **Більшовик України,** ч. 7, липень 1938, стор. 1-9.

«Звітна доповідь ЦК КП(б)У XV з'їздові Комуністичної Партії більшовиків України. Доповідь секретаря ЦК КП(б)У тов. М. С. Хрущова». **Більшовик України,** ч. 6, червень 1940, стор. 4-25.

«Звітна доповідь т. Сталіна на XVIII з'їзді партії про боротьбу ЦК ВКП(б) 10 березня 1939 року». **Більшовик України,** ч. 3, березень 1939, стор. 11-52.

«XIV з'їзд КП(б)У». **Більшовик України,** ч. 6, червень 1938, стор. 15-31.

«XV з'їзд КП(б)У». **Більшовик України,** ч. 5, травень 1940, стор. 41-47.

«XV з'їзд Комуністичної Партії більшовиків України». **Комуніст,** 16 травня 1940, стор. 1.

«XV з'їзд Комуністичної Партії більшовиків України. Промова тов. Грищука Л. С. (секретар Львівського обкому КП(б)У)». **Комуніст,** 20 травня 1940, стор. 3.

«XV з'їзд Комуністичної Партії більшовиків України. Промова тов. Таценка П. І. (секретар Волинського обкому КП(б)У)». **Комуніст,** 18 травня 1940, стор. 3.

«З промови секретаря ЦК КП(б)У тов. Бурмистренка М. О.». **Більшовик України,** ч. 6, червень 1940, стор. 33-40.

«З промови секретаря ЦК КП(б)У тов. Коротченка Д. С.». **Більшовик України,** ч. 6, червень 1940, стор. 54-60.

«Зустрічайте 17 вересня — перші роковини визволення Західньої України. Лист робітників, службовців і інженерно-технічних працівників міста Борислава». **Комуніст,** 10 серпня 1940, стор. 1.

І. Ф.: «Свої і чужі большевики. Як жило гірське село під большевиками». **Краківські Вісті,** 17 травня 1942, стор. 4.

«Итоги хлебозаготовок и задачи КП(б)У в борьбе за поднятие сельского хозяйства Украины. Доклад т. С. В. Коссиора на пленуме ЦК ПК(б)У». **Правда,** 15 февраля 1933, стор. 3.

«Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У. Речь тов. П. П. Постишева на пленуме ЦК КП(б)У 19 ноября 1933 года». **Правда,** 24 ноября 1933, стор. 3.

«К III всеукраинской партийной конференции». **Правда,** 7 июля 1932, стор. 1.

«Как буржуазные националисты вредили таджикскому народу». **Правда,** 12 сентября 1937, стор. 2.

«Квітне нове життя на Волинській землі. Лист-відповідь колгоспників Волинської області трудящим Борислава». **Комуніст,** 22 серпня 1940, стор. 1.

Китастий Григорій: «Буржуазна Галичина, тріюмф Шевченка над Сталіном і — все ж таки Україна». **Український Прометей,** Дітройт, 4 березня 1954, стор. 2.

Когут Михайло: «Як жило галицьке село під большевиками». **Краківські Вісті,** 1 березня 1942, стор. 6.

«Коммунисты Бурят-Монголии срывают маски с буржуазных националистов». **Правда,** 22 сентября 1937, стор. 2.

«Комсомол України був, є і буде вірним помічником великої партії Леніна-Сталіна. Із звітної доповіді секретаря ЦК ЛКСМУ тов. Я. О. Хоменка XII з'їздові Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України». **Комуніст,** 1 жовтня 1940, стор. 2.

«Кому доверена аттестация учителей на Украине?». **Правда,** 5 сентября 1937, стор. 2.

«КП(б)У в борьбе за социалистическую Украину. Из отчетного доклада товарища С. Коссиора на XIII съезде КП(б)У». **Правда,** 29 мая 1937, стор. 2.

Кравців Богдан: «Перші гасла і перші стріли. До історії розвитку націоналістичного руху на ЗУЗ». **Віс-**

ник ООЧСУ, ч. 48, Нью-Йорк, січень-березень 1951, стор. 17-23.
Кравченко С.: «Всемірно зміцнювати ряди більшовицької партії». **Комуніст,** 18 липня 1940, стор. 2.
Krupnytskyj Borys: „Die ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921-1941. **Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas,** Jahrgang 6, Heft 2-4, S. 125-151.
«Кто орудует в Пряжинском районе Карелии?». **Правда,** 14 сентября 1937, стор. 4.
«Кто хозяйничает в музеях Украины?». **Правда,** 25 сентября 1937, стор. 4.
«Кучка буржуазных националистов в Башкирии». **Правда,** 17 сентября 1937, стор. 4.
Лавров П.: «Буковина — земля українська». **Комуніст,** 7 липня 1940, стор. 2.
Lachovitch Eugene: „Some light on the forein policy of the Ukrainian Nationalists". **Trident,** New York, March 1940, pp. 4-15.
Lenski J.: „Build up a mighty front of Freedom and Peace". **The Communist International,** vol. XIII, June 1936, N. 6, pp. 764-773.
Любченко П. П.: «Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках. Промова на об'єднаному листопадовому пленумі ЦК і ЦКК ПК(б)У. **Червоний Шлях,** ч. 10, 1933, стор. 186-207.
«Львівська область перед виборами». **Комуніст,** 11 грудня 1940, стор. 1.
Львовянин: «Населення Львова впродовж століть». **Краківські Вісті,** 13 січня 1942, стор. 4.
Львовянин: «Театральна справа у Львові». **Краківські Вісті,** 7 вересня 1941, стор. 4.
Львовянин: «Українські газети поза Львовом». **Краківські Вісті,** 22 серпня 1941, стор. 2.
Мандюк Б.: «Галицька молодь і комсомол». **Краківські Вісті,** 15 березня 1942, стор. 4.
«Массовые демонстрации протеста против отторжения Закарпатской Украины». **Правда,** 1 ноября 1938, стор. 1.
«Мирне розв'язання радянсько-румунського конфлікту в питанні про Бесарабію і північну частину Буковини». **Більшовик України,** ч. 7, липень 1940, стор. 1-4.
Мудрий Василь: «Українське Національно-Демократичне Об'єднання. З нагоди 30-ліття його постання». **Свобода,** Джерзі Сіті, 18 і 21 вересня 1954, стор. 3 і 3.
М. Ф.: «Манастирі оо. Василіян після уступлення большевиків». **Краківські Вісті,** 9 вересня 1941, стор.4.
«Назустріч історичному дню 17 вересня». **Комуніст,** 11 серпня 1940, стор. 1.
«На обласних конференціях ЛКСМУ». **Комуніст,** 22 вересня 1940, стор. 1, і 25 вересня 1940, стор. 2.
«На поводу у буржуазных националистов. От корреспондента «Правди» по Казахстану». **Правда,** 21 сентября 1937, стор. 2.
«Нарада активу радянських письменників України». **Комуніст,** 27 вересня 1940, стор. 1.
«Невежда в роли историка». **Правда,** 15 сентября 1937, стор. 4.
«Нерушимый союз и дружба нанциональностей». **Правда,** 27 сентября 1937. стор. 1.
Н. Н.: «Типовий український бюрократ — Дам'ян Коротченко. **Вперед,** ч 9 (46) вересень 1954, стор. 8.
«Об итогах весенней посевной кампании, об уборочной и хлебозаготовительной кампаниях и о задачах организационно-хозяйственного укрепления колхозов. Из доклада тов. С. Коссиора на III всеукраинской партконференции». **Правда,** 9 июля 1932, стор. 3.
«Обзор печати. Лживые клятвы. «Більшовицька Правда» — орган Винницького обкома КП(б)У». **Правда,** 2 сентября 1937, стор. 3.
«Обзор печати. Покаянные речи и антисоветские дела. «Бурят-Монгольская Правда» — орган Бурят-Монгольского обкома ВКП(б)». **Правда,** 7 сентября 1937, стор. 3.
«Обзор печати. Рупор буржуазных националистов. «Красная Карелия» — орган Карельского обкома ВКП(б)». Правда, 9 сентября 1937, стор. 4.
Оглоблин О. проф.: «Цінна книга по історії СРСР». **Комуніст,** 11 березня 1941, стор. 3.
«О задачах весеннего сева и решении ЦК ВКП(б) от 24 января 1933 года. Доклад т. П. П. Постишева на объединенном пленуме харьковского обкома и горкома КП(б)У от 4 февраля 1933 г.» **Правда,** 8 февраля 1933, стор. 2.

Островерха Михайло: «На крутому звороті. З пожовклих сторінок 1939-1940». **Свобода,** Джерзі Сіті, 6 квітня і 5, 11, 13, 17, 18, 19, 20 травня 1955, стор. 2.
Павлов П.: «Разгром совнаркома Украины. Из воспоминаний консультанта совета народных коммисаров Украины». **Народная Правда**, н. 4, Париж, июнь 1949, стор. 16-18.
Переверзєв М.: «Розгром польської шляхти в 1920 році». **Більшовик України,** ч. 6, червень 1938, стор. 58-72.
Петлюра С.: «Из русской печати». **Украинская Жизнь,** н. 3, Москва, март 1913, стор. 74.
«Підсумки 1939 сільськогосподарського року і завдання на 1940 рік. Доповідь тов. М. С. Хрущова на республіканській нараді передовиків сільського господарства УРСР 8 лютого 1940 року». **Більшовик України,** ч. 3, березень 1940, стор. 11-47.
П-кий М.: «З історії визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі». **Більшовик України,** ч. 6, червень 1938, стор. 73-84.
Пленум ЦК КП(б)У». **Правда,** 28 декабря 1938, стор. 2.
Подготовка партийных организаций к выборам в Верховный Совет СССР по новой избирательной системе и соответствующая перестройка партийно-политической роботы. Резолюция Пленуму ЦК ВКП(б) по докладу т. Жданова, принятая 27 февраля 1937 года». **Правда,** 6 марта 1937, стор. 1.
«Под крылышком высоких покровителей из ЦК КП(б) Узбекистана». **Правда,** 6 сентября 1937, стор. 4.
«Покровители и сообщники буржуазных националистов. Постановление бюро ЦК КП(б) Узбекистана от 5 сентября по обзору печати «Правды». **Правда,** 8 сентября 1937, стор. 2.
Полонський Мирослав: «Українська шкільна молодь в боротьбі з большевизмом». **Краківські Вісті,** 18 березня 1942, стор. 4.
Постишев П. П.: «Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні. З доповіді про роботу ЦК КП(б)У на XII з'їзді Комуністичної Партії більшовиків України». **Червоний Шлях,** ч. 2-3, 1934, стор. 165-176.
Постишев П. П.: «Підсумки перевірки партійних документів у КП(б)У і завдання партійної роботи». **Більшовик України,** ч. 3, березень 1936, стор. 9-33.

Постишев П. П.: «Радянська Україна — непохитний форпост великого СРСР». **Червоний Шлях,** ч. 8-9, 1933, стор. 245-260.
«„Правда Востока" — орган ЦК КП(б) Узбекистана. Покровители и сообщники буржуазных националистов». **Правда,** 3 сентября 1937, стор. 3.
«Привіт вам, рідні». **Комуніст,** 13 серпня 1940, стор. 1.
«Промова по радіо Голови Ради Народніх Комісарів СРСР тов. В. М. Молотова 17 вересня 1939 року». **Більшовик України,** ч. 10, жовтень 1939, стор. 2-4.
«Промова тов. Лисенка Й. Г. Завідуючий відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У». **Більшовик України,** ч. 6, червень 1940, стор. 73-79.
«Про роботу Львівського і Ровенського обкомів КП(б)У. З резолюції пленуму Центрального Комітету КП(б) України». **Більшовик України,** ч. 12, грудень 1940 стор. 8-15.
«Районные партийные организации критикують ЦК КП(б) Киргизии». **Правда,** 20 сентября 1937, стор. 2.
Ребет Лев, д-р: «Світла і тіні ОУН». **Український Самостійник,** Мюнхен, 16 і 23 січня 1955, стор. 3 і 3, 13 лютого 1955, стор. 4, 13 березня 1955, стор. 5.
Редько Ф.: «Розквіт культури Радянської України». **Більшовик України,** ч. 11, листопад 1939, стор. 57-66.
«Резолюція XV з'їзду КП(б)У на звітну доповідь Центрального Комітету КП(б)У, прийнята одноголосно». **Більшовик України,** ч. 6, червень 1940, стор. 80-98.
«Резолюція XIV з'їзду КП(б)У на звіт Центрального Комітету КП(б)У». **Більшовик України,** ч. 7, липень 1938, стор. 12-24.
«Резолюция XIII съезда КП(б)У по отчету ЦК КП(б)У». **Правда,** 6 июля 1937, стор. 2.
«Речь тов. Постышева на 3-м чрезвычайном съезде советов Киевской области 22 ноября 1936 года». **Правда,** 9 декабря 1936, стор. 2.
Р. Л.: «Володимир Тимчій-Лопатинський». **Український Самостійник,** 31 липня 1955, стор. 3.
Рудницька Мілена: «Двадцятип'ятиріччя пацифікації». **Свобода,** 27 вересня 1955, стор. 2.
«XIV съезд КП(б)У Украины. Доклад тов. Н. С. Хрущева». **Правда,** 16 июня 1938, стор. 3.

С-ий Ігор, д-р: «Большевицька юстиція в Галичині». **Краківські Вісті**, 25 березня 1943, стор. 2 і 26 березня 1943, стор. 2.

Симоненко С.: «Да здравствует новая столица Украины!» **Революция и национальности**, н. 7, июль 1934, стор. 15-22.

Стахів В. П.: «Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі». **Вісті Братства кол. вояків І УД УНА**, ч. 11-12, листопад-грудень 1954, стор. 5-7.

Троцький Л.: «Об украинском вопросе». **Бюллетень оппозиции большевиков-ленинцев**, н. 78-79, Париж 1939, стор. 3-8.

„Ukrainian Nationalism" **Contemporary Russia**, vol. 2, N. 4, London, winter 1938, pp. 410-420.

Фільчин Йосип: «Церква в Галичині за большевиків». **Краківські Вісті**, 27 серпня 1941, стор. 2.

«Хлебозаготовки. Средняя Волга и Казакская АССР. Перевыполним июльский план. Уроки июля». **Правда**, 5 августа 1932, стор. 3.

«Хлебозаготовки. Учтем уроки июля, по-большевистски проведем августовские хлебозаготовки. Украина. В июле хлебозаготовками не руководили». **Правда**, 4 августа 1932, стор. 3.

Хрущев Н. С.: «Освобождение украинских земель от немецких захватчиков и очередные задачи восстановления народного хозяйства Советской Украины. Доклад председателя Совета Народных Комисаров Украинской ССР тов. Н. С. Хрущева на VI сессии Верховного Совета УССР 1 марта 1944 в городе Киеве». **Большевик**, н. 6, март 1944, стор. 7-35.

Черевань Л., Добрін Н.: «Виборча кампанія в західніх областях УРСР». **Більшовик України**, ч. 3, березень 1940, стор. 60-68.

«Чрезвычайный VII всесоюзный съезд советов. Прения по докладу тов. Сталина Й. В. о проекте конституции Союза ССР. Речь тов. П. П. Любченко». **Правда**, 27 ноября 1936, стор. 2.

Шерех Юрій: «Принципи і етапи большевицької мовної політики на Україні». **Сучасна Україна**, Мюнхен, 29 червня і 13 липня 1952, стор. 9-10 і 5-6.

ЗМІСТ

Стор.

Передмова 5

I. ВСТУП 7

II. БОЛЬШЕВИЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА І УКРАЇНА 13
Засади національної політики Російської Соціял-Демократичної Робітничої Партії та Російської Комуністичної Партії і українська дійсність. Антикомуністичні і антимосковські сили України в 1920-их роках.

III. ПІДГОТОВА ВЕЛИКОГО РОЗГРОМУ В УКРАЇНІ 26
Україна і новий курс ЦК ВКП(б). Москва використовує міжнародну ситуацію для удару по Україні. Календар передвоєнної політики Москви в Україні. Напередодні розгрому.

IV. ПЕРША СТАДІЯ РОЗГРОМУ. П. П. ПОСТИШЕВ В УКРАЇНІ (1933-1937) 35
Завдання Постишева і їх виконання. «Український націоналізм» і бажання «відірвати Україну від Росії» — головне обвинувачення. Чи спроба відвороту?

V. ДРУГА СТАДІЯ РОЗГРОМУ (1937-1939). М. С. ХРУЩОВ В УКРАЇНІ 46
Упадок Постишева, причини його і наслідки. Підготова другого великого наступу і його характер. Новий масовий погром в Україні. Розгром ЦК КП(б)У і раднаркому УССР. М. С. Хрущов — новий секретар ЦК КП(б)У. Причини чистки в Україні в 1937-38 рр. XIV з'їзд КП(б)У.

VI. ПСИХОЛОГІЧНА ВІЙНА МОСКВИ ЗА УКРАЇНУ І ДАЛЬШИЙ ТЕРОР 58
Міжнародна актуалізація української проблеми і страх Москви за Україну. Засоби психологічної війни Москви в Україні. XV з'їзд КП(б)У. Пропаґанда і дійсність.

VII. МОСКВА І ЗАХІДНЯ УКРАЇНА В ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ . . 72
Росія і Західня Україна. Західня Україна в умовах польської окупації. Національна політика Москви і західні українці.

VIII. МОСКВА І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА . . 84
Від 1918 до 1938 рр. Москва і дипломатична гра довкруги Карпатської України. Карпатська Україна як ціна німецько-совєтського порозуміння.

IX МОСКВА ЗАХОПЛЮЄ ЗАХІДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ 94
«Визволення однокровних братів». Об'єднання Західньої України з УССР. Перші зустрічі і їх результати. Організоване громадське життя Західньої України в нових умовах. Становище західньоукраїнського селянства перед прилученням Західньої України до УССР. Західньоукраїнське селянство і большевики. Наступ на українську церкву. Постава народу. Західньоукраїнське протибольшевицьке підпілля в 1939-1941 рр. Конфлікт в ОУН на еміграції і розбудова революційних кадрів в Україні. Визвольна боротьба ОУН в нових умовах. Студія і наступ.

X МОСКВА ЗАХОПЛЮЄ БУКОВИНУ І БАСАРАБІЮ 148

XI В ОБЛИЧЧІ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ЗАГРОЗИ 153

Література 155

ІМЕННИЙ ПОКАЗНИК

Abshagen, K. H., 96
Австрія, 108
Авторханов, А., 50, 51
Аккерман, 151, 152
Александер (цар), 49
Александер Невський, 42
Америка, 92
Англія, 92
Аржанов, А., 28, 39, 47

Бадан, О., 85
Балицький, 36
Бандера, Степан, 130, 134, 135
Бантке, С., 149
Баран, Степан, 101, 110, 113, 116, 122
Barghoorn, Frederick, 26
Басарабія, 11, 12, 31, 119, 148-152
Baczkowski, Aleksander, 76
Башкірія, 49
Beddie, J. S., 93, 150
Бегма, 142
Бек, Й., 90, 91
Бердичів, 146
Береза Картузька, 132
Березіль, 38
Берест, 120
Берія, Л. П., 57
Берлін, 87-89, 91, 92, 151
Берман, 126
Белоусов, С. М., 62, 98
«Більшовик України», 42, 43, 54-56, 59, 62-68, 70, 95, 118, 140-142, 151
Бойко, Ю., 131
Бойдуник, Осип, 135, 136
Большая Советская Енциклопедия, 57
«Большевик», 60
Бондаренко, І. М., 52
Борислав, 95
Bochenski, Aleksander, 76
Братіслава, 89
Брацтво Української Державности, 19
Буковина, 11, 12, 31, 119, 148-152
Українська Національна Партія в Б. 148
Бурмистренко, М. О., 53, 65, 67, 141
Бурят-Монголія, 49
Бусел, Яків, 130
Бухарін, Н., 41, 55
«Бюлетень оппозиции», 93

Вайцзекер, 93
Варшава, 75, 90-92, 119
оо. Василіяни, 124
Васильків, 78
Великодержавний рос. шовінізм, 14, 41, 42, 48, 49, 53
Верман, 89
Версальський Договір, 29
«Весник Комм. Академии», 28, 39

«Визвольна Політика», 82
Віденський Арбітраж, 90
«Вільне Життя», 104
«Вільна Україна», 102, 104
Вільно, 120
Вінниця, 48, 50
Вірменія, 49
«Вісник ООЧСУ», 81
«Вісті», 107, 140
«Вісті Брацтва к. Вояків І УД УНА», 30
Вітос, Вінценти, 110
Волга, 152
Волинь, 74, 75, 111, 118-120, 145, 152
Волобуєв, М., 11, 25, 69
Волошин, Августин, 85
Волошин, Ростислав, 130
Воскресенський, Сергій 119, 120
«Вперед», 67
Всесоюзна Ком. Партія больш. (ВКПб), (КПСС), 13-16, 18, 24, 26-28, 33-36, 40, 41, 46-48, 51, 54-56, 59, 65, 70, 92
Всеукр. Академія Наук, 19, 28, 38, 52
Всеукр. Асоціяція Марксо-Ленінських Інститутів, 38
Гайвас, Ярослав, 97, 136
Галичина, 74, 75, 81, 102, 109, 110, 113, 114, 118, 121, 122, 124, 125, 127, 142, 143, 145, 152
Ган, 101
Генеральна Губернія, 116, 132
Heyer, Friedrich, 119
Гирчак, Є. Ф., 17, 25, 79
Гірняк, Йосип, 38
Гітлер, Адольф, 28, 29, 44, 58, 87-94, 96, 148
Голляндія, 131
Hrabyk, Klaudiusz, 75
Голод на Україні, 35, 37, 44, 79
Гречуха, М. С., 53, 67, 69
Гринько, Г., 25, 41, 50, 55
Грищук, Л. С., 141
Громадський, Олексій, 120
Грузія, 143
Гуґенберґ, 28
Giertych, Jendrzej, 77
Ґломбінський, Станіслав, 75
ҐПУ, 132
Ґрабський, Станіслав, 75, 110
Давідеску, 150
Дагестан, 49
Далекий Схід, 143
Данило (князь), 72
Данціґ, 88-91
Денікін, 20
Децикевич, Володимир, 100, 101
Дзвінченко, С., 149
Диманштейн, С., 25, 26
«Діло», 101, 102
Дін, 152
Діонісій, 119
Дмовскі, Роман, 75, 76
Дніпро, 76
Донбас, 24, 46, 51, 53, 144
Дорошенко, Дмитро, 149
Дрогобич, 95
Дюранті, 44
Европа, 74, 88
Енциклопедія Українознавства, 75, 84, 108, 149
Еріо, Е., 44
Естонія, 119
Єжов, 51, 57
Єжовщина 47, 57
Жигалев, І. І., 25
Жуков, Г. К., 68
Закарпаття, гл. Карпатська Україна
Затонський, Володимир, 38, 40, 48, 50, 54, 56
Захарченко, 122
Захід і самостійність України, 12, 19-21, 28, 29, 44, 62, 87-93
Західня Білорусь 120
Західне Поморя, гл. Поморя
Західня Україна (ЗУЗ), 11, 12, 24, 31, 44, 61, 72-83, 86, 87, 94 і наст., 115, 117-120, 124, 128-130, 132, 134, 136, 139-145, 148, 153, і російська імперія, 72-73, і Польща, 73-76, 81, 108-113, і боротьба проти ком. Москви, 125-147, Народні Збори, 98, 99, 108, 115
Західньо-Укр. Народня Республіка (ЗУНР), 73, 99, 110
Збруч, 138
«Звезда Советов», 105
Зодіонченко, 65, 67
«Известия», 17, 92
Іванів, 101, 103, 125
Івановський, Симон, 120
Ізмаїл, 151
Індустріялізація, 18, 26, 27
Іноземцев, Александер, 120
Інститут Шевченкознавства, 38
Кавказ, 143
Каганович, Лазар, 25, 32, 33
Казахстан, 49
Камінь Коширський, 120
Канаріс, 96
Карелія, 49
Карпатська Україна, 11, 58, 59, 84-93, 131, 153
Катерина II, 11
Київ, 15, 43, 51, 57, 80, 95, 137, 154
Київська Особлива Воєнна Округа 54, 68
Київський Похід, 90
Київський Центр, 24
Киргизія, 49
Кирпонос, М. П., 68
Кишинів, 151
Китастий, Григорій, 126, 127
Кіров, 38
Климів, Іван, (Легенда), 130, 136
Клячківський, Дмитро (Клим Савур), 146
Ковалевський, В., 49
Ковалевський, Микола, 79
Kolarz, Walter, 82
Колективізація, 18, 26, 27, 32, 33, 37, 79, 116, 117
Комінтерн, 17, 78, 79, 85
"The Communist International„, 83
Компанець, І. Д., 69
«Комуніст», 32, 60, 66, 68, 70, 71, 102, 141, 142, 151, 152, 154
Ком. Партія б. України (КПбУ), 16, 23, 25, 31-36, 43, 46, 56, 63-71, 78-80, 140, 141, 154, чистки в

ній, 36, 38, 40, 42, 43, 46-57
Ком. Партія Зах. України (КПЗУ), 76, 78-80, 103
Коновалець, Євген, 131, 132
КОП, 96
Корнієць, Л. Р., 53, 67, 69
Корнійчук, Олександер, 70, 102, 103, 126, 152
Коротченко, Д. С., 53, 65. 67
Косіор, С., 33, 40, 46, 48, 51, 52, 63
Костельник, Гавриїл, 124
Костюк, Григорій, 33, 47
Кравців, Богдан, 81
Краків, 139
«Краківські Вісті», 101, 105, 106, 116, 122, 143, 144, 152
Кремінський, 130
Кремль, 29, 55, 61, 71, 79, 91, 151, 153, 154
Кремянець 119, 120
Крупницький, Борис, 42
Крушельницький, Антін, 79
Кубійович, Володимир, 17, 60, 74
Кузьмович, В., 103
Куйбишев, 46
Курбас, Л., 38
Курщина, 73
Кутузов, 11, 42,
Кюллінен, 49

Лавриненко, Юрій, 16, 79
Лебедь, Микола, 137
Левицький, Дмитро, 103
Левицький, Кость, 100-103, 125
Лемик, Микола, 44, 81
Лемківщина, 113, 116, 153
Ленін, В. І., 15
Лисоня, 82
Литва, 95, 119
Ліпські, 89
Лісовий, Р., 139
Лозинський, Михайло, 78
Лозовий, Василь, 117
Лондон, 90
Los, Stanislaw, 76
Лотва, 119
Лубянка, 103
Луги, 104
Лужницький, Григор, 119 122
Луцьк, 120
Луцький, Остап, 103
Луцький, Юрій, 23
Любавін, П. М., 67
Любченко, Панас, 24, 40, 43, 48, 50-55
Lachovich Eugene, 30
Львів, 44, 74, 80, 81, 97, 100, 104, 106, 107, 124, 127, 137, 145, Великий Театр, 99, 106, Театр ім. Л. Українки, 106, Укр. Допомоговий Комітет, 100, 104, Університет ім. І. Франка, 106

Маґаляс, С., 101
Мадярщина, 86
Маївський, Дмитро, 130
Майлов, 44
Маківка, 82
Максимович, 78
Малюта, Дамаскин, 120
Марголін, А. Д., 57
Марченко, А., 120
Маслосоюз, 108
Мельник, Андрій, 130, 134, 135
Мельников, Л. Г., 68
Меркулов, 93

Миргород, 44
Мирон, Дмитро, (Орлик), 130, 136
Мінін, 11, 42
Міщенко, 101, 102
Молотов, Вячеслав, 32, 33, 51, 52, 94, 150, 151
Москва, терор проти укр. народу, 10, 11, 27-35, 37-39, 41, 42, 44, 46-57, 60, 61, 103, 143, 145-147, 153, наступ на укр. культуру, 37-39, 49-50, 54, 69, 70, 104-107, і Західня Україна, 72, 73, 77-83, 94-108, 113-147, наступ на укр. церкву в Зах. Укр., 118-125, і Карпатська Укр., 84-93, і Буковина та Басарабія, 148-152, психологічна війна за Україну, 8, 9, 12, 31, 43, 44, 58-71, 146, 154
МТС, 36, 60
Мудрий, Василь, 78, 81, 97
Мюнхен, 85

Наддніпрянщина (ОСУЗ), 128, 132, 134
«Народная Правда», 50
Наукове т-во ім. Шевченка, 107, 124
НЕП, 18
Неросійські народи СССР, 8, 9, 14, 26, 42, 47, 49, 70
Ніколай (митр.), 119-121, 125
Ніколай, Ніколаєвич, 72
Німеччина, 28-31, 54, 83, 85-87, 90-94, 115, 135, 150
Німчук, Іван, 70, 97, 101-103
НКВД (НКВС), 36, 37, 51, 53, 57, 65, 67, 104, 106, 123, 124, 132, 141, 143, 145
Новицький, Венямин, 120

Оглоблин, О. П., 62, 71, 98
Організація Українських Націоналістів (ОУН), 30, 44, 74, 76, 81, 82, 96, 97, 103, 128-139, 144-146, 152, II Великий Збір, 139, Краєва Екзекутива (Кр. Провід) на ЗУЗ, 97, 136, Маніфест, 139, Процес 59-и, 145-146, Революційний Провід, 130, 135-137, 139
Орли, 104
Остлянд, 120
Остріг, 120
Островерха, Михайло, 96, 97, 101, 105, 107, 115, 128

Павликовський, Юліян, 111, 113
Павлов, 151
Павлов, П., 50
Паньчишин, М., 99
Парфанович, Софія, 69
Пеленський, З., 101
Переяславський Договір, 11, 21, 57
Перфецький, Р., 101
Петербург, 15, 42
Петлюра, Симон, 14
Петро І, 11, 42
Петровський, Г. І., 51, 52
Петрушевич, Лев, 101
Перацкі, Б., 76
Пинськ, 120
Підкарпаття, 81
Підляшшя, 113
Поділля, 81
Пожарський, 11, 42
Полікарп, гл. Сікорський
Полісся, 111, 118-120
Полтава, 62

Польща, 17, 20, 54, 57, 58, 61, 73-75, 78, 83, 86, 87, 89-91, 94-96, 100, 102, 113-115
Поморя, 88-90
Попов, 54
«Посев», 47
Постишев, П. П., 10, 11, 24, 28, 29, 31, 34-40, 43-48, 51, 56, 61, 63, 67, 80
Почаївська Лавра, 121
«Правда», 16, 29, 32-34, 43, 44, 46, 48, 49, 51-54, 56, 57, 64, 88
«Правда Радзецка», 104-105
Правобережжя, 20
Прага, 85, 89
Приморський Край, 143
Провід Укр. Націоналістів (ПУН), 81, 97, 130-132, 134-137, 152
Просвіта, 104
Пугачов, 42
Пятаков, 47

Радек, К., 47
«Радянська Волинь», 104
«Радянська Україна», 25, 154
«Радянська Україна» (Станиславів), 104
«Радянська Правда», 104
Разін, 42
Райх, 58
Раковський, Іван, 107
Ребет, Лев, 82, 131
„The Revue of Politics", 26
Ревізійний Союз Укр. Кооператив, 108
«Революция и национальности», 25
Редько, Ф., 66, 70
Рига, 120
Риков, 41, 55
Ріббентроп, 89, 90, 94-96
Рідна Школа, 104
РКП, 13, 15, 16, 24, 35-37
Розенберґ, Альфред, 28, 29
Роман (князь), 72
РСДРП, 13-16
Російська колоніяльна імперія, 7, 8, 15, 16, 20, 22, 24-26, 57, 70
Росія, РСФСР, 7, 15-17, 24, 72, 73, 120, 141
Ротердам, 131
Рудик, Пантелеймон, 120
Рудницька, Мілєна, 101, 114
Румунія, 17, 58, 89, 148-150
Русифікація, 11, 24, 26, 35, 37, 38, 41, 42, 53, 55-57, 66, 68-70, 106, 107, 121, 137, 152

Senex, 119, 125
Сергій (моск. митр.), 119-120, 124
Сергій, гл. Воскресенський
Серов, І. О., 65, 67, 141
Сибір, 124
Сидір, Василь, 130
Сікорський, Полікарп, 120, 121
«Свобода», 96, 101
Скрипник, Микола, 11, 24, 28, 35, 38, 40, 41, 73, 79
Словаччина, 88
Слово, 38
«Советская Украина», 57
Соколи, 104
Сокольніков, 47
Соловей, Дмитро, 27, 50
Sontag, R. J., 93, 150
Сосновий, Тимофій, 37
Спілка Визволення України (СВУ), 19, 21, 23, 24, 39, 79, 81
Спілка Укр. Молоді (СУМ), 19, 39, 80
СССР, Радянський Союз, 18, 20, 24, 25, 28-31, 40, 42, 44, 47, 49, 54, 55, 59-63, 73, 80, 83, 85, 87-92, 94, 99-102, 119, 120, 126, 135, 140, 145, 146, 149-154
Сталін, Й. В., 15-18, 25, 26, 28, 30, 41, 47, 48, 52-55, 59, 87, 92, 95, 126, 127, 146, 151

Станиславів, 104, 123
Старосольський, Володимир, 107
Стахів, В. П., 30
Стецько, Ярослав, 135
Студинський, Кирило, 99, 101, 146
Studnicki, Wladyslaw, 76
Суворов, 11, 42
Судети, 85, 88
«Сучасна Україна», 39
США, 60, 93
Сян, 138

Таджикістан, 49
Таценко, П. І., 141
Тернопіль, 104, 126
Тершаківець, Григорій, 103 103
Тимошенко, С., 53, 95, 96, 114
Тимчасове Правительство, 15
Тимчій, Володимир (Лопатинський), 130, 131, 134, 135, 136
Тичина, Павло, 69
Трайнин, И., 96
„The Trident", 30
Троцький, Лев, 93
Трояновський, 57
Турянський, 78

УАПЦ, 19, 38, 119, 120
Угорщина, 84, 87, 89, 90, 92, 93, 94,
Узбекістан, 48, 49
Україна, УРСР, її визвольна боротьба, 9, 11, 15, 18, 19, 21-27, 30, 31, 33, 35-38, 41-43, 47-50, 52-55, 59, 62, 64, 72, 73, 77-83, 85, 87, 89, 99, 104, 108, 117, 120, 122, 125-154, її економічний потенціял, 17, 59, 60, 65, стан освіти, 66, 67, Академія Наук, 98, 99, 107
Українізація, 22, 25, 78
Укр. Військ. Організація (УВО), 28, 74, 131
Укр. Народня Республіка (УНР), 9, 10, 15, 19, 20, 72
Укр. Парляментарна Репрезентація, 81, 97
Укр. Повстанська Армія (УПА), 146
Укр. Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО), 77, 78, 83, 97, 102, 103
«Українське Слово», 136
Укр. Національний Центр, 24
«Укр. Прометей», 38, 127
«Укр. Самостійник, 82, 131
Успенський, 53

Фінляндія, 49
Франко, Іван, 126
Франція, 49, 92, 110

Харків, 33, 43, 77, 80, 85, 149

Хвиля, Андрій, 40, 48, 50, 54
Хвильовий, Микола 11, 25, 40, 78, 79
Хмельницький, Богдан, 57, 126, 152
Холмщина, 113, 153
Хоменко, 66
Хомишин, 123
Хотин, 151
Христюк, Павло, 16
Хрущов, М. С., 10, 11, 31, 46, 51-54, 56-65, 67-69, 115, 122

Целевич, Володимир, 103
Централізація, 35, 42, 47, 53, 56, 70
Центральна Рада, 15, 16

Chamberlin, William H., 37
Чайківський, Богдан, 127
Чеканюк, 102, 103, 125
Чемеринський, Ярослав (Оршан), 97
«Червони Штандар», 104
«Червоний Прапор», 104
«Червоний Шлях», 24, 25, 28, 34, 35, 38, 40, 85, 149
Чернівці, 151, 152
Черчіль, 20
Чехословаччина (ЧСР), 17, 58, 84, 85, 87, 88, 93
Чубар, Влас, 29

Шевченко, Тарас, 126, 127
Шептицький, Андрей, 97, 104, 122, 124
Шерех, Юрій, 39
Шестаков, 71
Шуленбург, 91, 150, 151
Шумський, О., 11, 25, 78

Щербаков, 53

Якір, 54
Ярослав Осьмомисл, 72

——oOo——